

DARVAS FERENC

Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944

1943 júniusának elején kapta meg a szegedi tényleges V. munkaszolgálatos zászlóalj az indulási parancsot.¹ Eleinte teljesen bizonytalan volt az út célja. A hozzátartozók részére háromnapos látogatást engedélyeztek. A második napon megtudtuk, hová indulunk. Zászlóaljparancsnokunk megjelent egy német ezredessel, összehívta a látogatókat és bejelentette, hogy Szerbiába visznek bennünket egy rézbányába dolgozni. A munka nem lesz nehéz, mert mindenhol a gépek dolgoznak, nekünk csak a gépeket kell kiszolgálni. Sehol sem leszünk a föld alatt, mert a bánya nyílt, felszíni fejtés, lakhelyünk kényelmes barakkokban lesz, ágyban alszunk, és a barakkok körül virágos kertek vannak. Kosztunk a német hadi koszt, mely köztudomásúlag jobb, mint a magyar. Ő kinn volt és személyesen meggyőződött mindenről. Az a céljuk, hogy megerősödvé kerüljünk haza. A beszéd megnyugtatta hozzátartozóinkat, mi azonban nem hittük, mert a katonaságnál nem szokás a szülői értekezlet, ott minden parancsra történik, melyet nem szokás megokolni.

Június 15-én kb. 1200-an hajóra szálltunk. Mindannyian arról voltunk meggyőződve, hogy bori tartózkodásunknak csak a háború befejezése fog véget vetni, és azt is sejtettük, hogy a változás nem lesz sima. Mégis remény töltött el mindenkit, és azt gondoltuk, két hónap alatt vége lesz mindennek. Semmiféle rosszat és borzalmast nem akartunk elhinni. A hajóút a Vaskapun keresztül csodálatosan szép volt.²

Június 17-én megérkeztünk Prahovoba.³ Itt már várt bennünket egy üres vonatszerelvény. A zászlóalj felszerelését daruval rakták át a vonatba és igen kevés munkánk volt vele. Ez nagyon tetszett nekünk, mert már megszoktuk, hogy az olyan munkát is kézzel kellett elvégezniünk, amihez megvolt az eszköz. Sajnáltuk, hogy vége a hajóútnak, szerettük volna, ha még tovább tart. Az alatt a két nap alatt gondtalanok voltunk, gyönyörködtünk a tájban, nem kellett dolgoznunk és nem láttunk egyetlen keretlegényt sem.

A vonat megindult, és egy pár óra múlva megérkeztünk Zajecsárba⁴. Itt átrakodtunk egy keskeny vágányú szerelvénybe, és rövidesen a hegyek között zakatolt velünk a vonat. Talán két óra hosszat sem tartott az utazás és megérkeztünk a bori Werk vasútállomására⁵. Felvettük hátizsákjainkat és gyalog indultunk tovább Boron keresztül. Az út rövid

¹ Pontos nevén: Szegedi V. közérdekű munkaszolgálatos (kmsz.) zászlóalj parancsnokság. Darvas Ferenc az V/4-es századba került.

² A vízi szállítás a Szeged–Titel–Belgrád–Pancsova–Prahovo (Tisza-Duna) útvonalon történt.

³ Prahovo: A szerb–román–bolgár hármashatár közelében, a Duna jobb partján lévő, szerb folyami kikötő.

⁴ Zajecsár: A Timok folyó völgyében, a bolgár határ közelében, Bortól légvonalban kb. 35 km-re délkeletre lévő város.

⁵ Werk: gyár. Werk vasútállomása: Borban lévő rézbánya vasútállomása; a gyár vasútállomása.

volt és keserves, mert nem tudtuk, hová megyünk, mennyi ideig tart a gyaloglás. Az volt az érzésünk, sohasem fog vége szakadni. Végre váratlanul egy keskeny völgyhöz értünk, és szemünk elé tárult jövendő lakóhelyünk. A völgy alján vasúti sín pár húzódott, a szemben lévő hegyoldalon pedig betontalpasaton álló nagy lapos barakkok hosszú sora látszott. Le a völgybe és föl a táborhoz szerpentin út vezetett – és rövidesen bent állott a zászlóalj a táborban.

Virágos kert sehol sem volt, csak letaposott fű, por, és irtózatosan piszkos és rongyos szerbek. Nem sok jó reménységet keltettek. Elöl egy nagy fehér tábla állott: „Berlin láger” felirattal.⁶

Lassan elhelyezték az összes századokat, csak az én századom, az V/4-es nem kapott még helyet.⁷ Végre az egyik barakkból kiköltöztek a szerbek⁸, és az lett a miénk. Nekiálltunk kidobálni a piszkos rongyokat, kikéféltük a vaságyakat és kitakarítottunk. Háromemeletes vaságyak voltak, két-két sor összetolva, és a kettős sor között egy keskeny utca. A barakk óriási, mennyezet nélküli épület volt, eredeti rendeltetése szerint garázs lehetett. Mikor beléptünk, mindjárt arra gondoltunk, hogyan fogjuk ezt télen átfűteni. Kis négyzet alakú ablakai voltak, olyan magasan, hogy csak a legfelső ágyról lehetett elérni.

1943. június 17-e volt a megérkezés napja. Péntek–szombat–vasárnapot megkaptuk a berendezkedésre. A németek ugyan azt akarták, hogy mindjárt munkába álljunk, csak a tábor magyar parancsnokának, Balogh alezredesnek⁹ közbenjárására engedélyezték a három pihenőnapot. Másnap jobban körülnéztünk. Mindenfelé, körös-körül tölgyerdővel borított hegyek, alattunk a völgyben patak folyt. A szemben lévő hegyoldalon, tőlünk kissé balra más lágerek¹⁰ és a falu csücske látszottak. Szintén bal kéz felé látszott még két hegy-csücs is, jövendőbeli munkahelyünk, a Tagebau¹¹. Még a pihenőnapokon megkaptuk a személyi számokat. A jövőben ez helyettesítette a nevünket.

Hétfőn kivonultunk munkára. A mi századunkat a Tagebaura osztották be. A szervezés jó volt. A munkahelyen német mesterek vártak bennünket, és már előre tudták, kik tartoznak csoportjukba. Egy Pozorszky nevű porosz csoportjába kerültem, a csoportban tízen voltunk. A porosz alacsony, szótlan, komoly tekintetű ember volt és nagyon jóindulatú.

A Tagebau nem volt más, mint egy hegy, melyet teraszosan bontottak le, hogy rézérc-hez jussanak, legalábbis mi így gondoltuk. Mindenütt vöröses, omlós kőzet. A teraszok falai mellett baggerok¹² állottak, és egy keskeny vágányú vasút sínéi futottak. Az első nap nagyon nehezen telt el. A sziklák ontották magukból a hőséget, és a munka is szokatlan

⁶ „Berlin” láger: Bortól kb. 2 km-re északra lévő központi tábor. A központi láger pontos írásmódja: idézőjelek közé tett „Berlin” tábor. A visszaemlékezésben meghagytam az eredeti írásmódot.

⁷ A „Berlin” táborba 1943. augusztus elejéig összesen 15 munkaszolgálatos század, mintegy 3000 zsidó és 160-180 Jehova Tanúja, 16-18 szombatista (reformadventista) és 7 nazarénus munkaszolgálatos érkezett hajóval és vasúton. Utóbbiakat a katonai szolgálat megtagadás miatt ítélték el, és börtönbüntetésüket megszakítva kerültek büntetésből Borba.

⁸ A „Berlin” táborban korábban szerb munkásokat és kényszermunkásokat helyeztek el.

⁹ Balogh András alezredes (anyja: Schmidt Irma, Gyöngyös, 1895. 12. 12.–????) a bori táborcsoport első csoportparancsnoka.

¹⁰ Minden bizonnyal a „Brünn” lágerről van szó.

¹¹ Tagebau: felszíni vagy külszíni fejtés.

¹² Bagger: kotrógép.

volt. Az én csoportom feladata új sínek fektetése volt, vagy a régieket kellett a baggerok után tolni, amint azok a hegyfal bontása közben egyre távolodtak. Kioktattak bennünket, hogy figyeljünk a kürtjelre, mert az robbantást jelez. Az első nap mégsem hallottuk a kürtöt, és egyszerre csak zápor módon kezdtek hullani a kövek, szerencsére csak apróbb darabok. A kürtjelzés hangját csak később szoktuk meg. Délben még erősebb volt a nap-sütés, és sehol egy fa, csak csenevész bokrok árnyékában tudtunk meghúzódni. Az ebédünk egy darab kenyér, margarin, egy kevés gyümölcsíz és feketekávé volt. Ez tulajdonképpen a vacsora volt, az ebédet este a lágérben kaptuk, levest, főzeléket egy kevés hússal. Azért fordították meg az étkezés rendjét, mert az ebédet nem tudták kihozni a munkahelyre.

Így múlt el lassan az első nap. Kanyargós hegyi ösvényen, megkerülve a hegycsúcsot, vezetett az út a lágérbe. Hosszú időre ez lett mindennapos utunk. Még útközben lehetett hallani az esti nagy robbantások dörgését. Szembe velünk jöttek az éjjeli munkára menők. Éjjeli és nappali csoportokra oszlottunk, és hetenként váltottuk egymást.

Az első munkanapon megtörtént az első haláleset. Este egy bajtársunk más utat választva, a teraszok alatt indult hazafelé, és az esti robbantások szikláit maguk alá temették. Ott van eltemetve, a lágértől nem messze, a későbbi halottakkal, egy mező szélén.¹³

Már az első napokban megtiltották a faluba való bejárást. Azzal indokolták, hogy a piacot felverjük az árakat. Az igazi ok azonban szerintünk az volt, hogy megakadályozzák a szerbekkel való barátkozásunkat. A lágérben maradt szerbeket is máshová telepítették.

A munkahelyen kezdetben szerbekkel és románokkal dolgoztunk együtt, ők tanítottak be bennünket. Rövidesen azonban ezek is eltűntek, és igen kevés kivétellel minden munkahelyen munkaszolgálatosok dolgoztak. Mérnökök, mozdonyvezetők, fűtők, gépészek, villany- és vízszelők, robbantók, alagútúrók és egyebek, mindenhol zsidók voltak, csak az irányítás volt a németek kezében. A Werk, a gyár volt az egyedüli hely, ahol főleg külföldi munkások, foglyok dolgoztak, de ide is beosztottak közülünk sok szakembert.¹⁴ A baggerok gépészei németek voltak¹⁵, de a másodgépész, az olajozó, a fűtő zsidó volt. A németek a bori rézbányában nem tudták végrehajtani fejlesztési terveiket, és ez nem utolsósorban a zsidóknak köszönhető. A Tagebau területén vagy 35 bagger működött. Ezek munkaképességétől függött, mikor lehet elérni a rezet tartalmazó réteget. A 35 bagger sohasem működött egyszerre. Emlékezem olyan időszakra, hogy heteken át csak két-három darab volt üzemképes, mert a többi szét kellett szedni üzemműködés miatt. Egy szétszedett bagger legalább egy hétig nem dolgozhatott. Később, mikor az alagútban, a Stollenbau-ban¹⁶ dolgoztam – saját tapasztalatomból mondhatom –, órákon át járattuk üresen a fűrógépet, vagy rossz fűrőt tettünk bele. A gyárban az esztergapadoknál, amikor nem volt el-

¹³ A „Berlin” tábor déli lábánál létesített munkaszolgálatos temetőben legalább 47 munkaszolgálatost temettek 1943–1944 között. Ők valamennyien balesetben vagy betegségben hunytak el.

¹⁴ A bori bányavidéken összesen mintegy 50 000 magyar, szerb, görög, olasz, francia és román munkás, kényszermunkás és hadifogoly dolgozott.

¹⁵ Jugoszlávia német megszállása után a német tulajdonba került bori bányák felügyeletét a német katonai munkaszervezet, az Organisation Todt (OT) látta el. Az OT alkalmazásában álló német vagy osztrák todista munkások, munkavezetők és katonák általában harci vagy frontszolgálatra alkalmatlanok voltak, vagy pedig maguk is büntetésből kerültek ide.

¹⁶ Stollenbau: a vízbetöréstől védő bányaalagút, a Tilva mika hegy alatt.

lenőrzés, gépalkatrész helyett öngyújtókat gyártottak. Minden munkahelyen megtalálták a szabotázs lehetőségét.

A láger távolról sem hasonlított ahhoz a paradicsomhoz, ahogyan azt nekünk és hozzátartozóinknak idehaza elmesélték. Rengeteg volt a légy. Ezek a nagy, nyitott latrinákban termettek meg. Borban pedig az utcára dobták ki a szemetet. A rothadó szemét állandó és undorító bűzt árasztott. Ez a légytömeg lehetett az oka, hogy az első napokban az emberek nagy része bélhurutot kapott. A láz hirtelen magasra felszökött, de a láger orvosa még 38 fokos lázzal is munkára küldött bennünket. A láz ugyan hamar elmúlt, de a hasmenés továbbra is megmaradt. Vagy két hónap kellett ahhoz, hogy a járvány csökkenni kezdjen. A járvány és a gyöngé koszt sok embert legyengített.

A legkibírhatóbb élet a mi századunkban, az V/4-es században volt. Őrmesterünk, Végvári József, mindent kitalált életünk megkeserítésére. A többi századokban, ha nem számítjuk rab voltunkat, úgy kezdtek élni az emberek, mint a munkások. A csoportok önállóan jártak ki meg be a munkahelyre, szabad idejükben is viszonylag békében élhettek, eljárhattak egymás barakkjába is. A mi barakkunkat azonban mindenki elkerülte, mert Végvári minden látogatót kizavart. Reggel egyszerre volt ébresztő. Ha nem ment egyszerre, meg kellett ismételni. A hegyi ösvényen sorban vonultunk ki munkára, de lépést kellett tartani. Ha nem volt lépéstartás, kint a munka megkezdése előtt tartott Végvári büntetőgyakorlatot. Erre mindig volt lehetőség, mert a mi századunk már jóval hét óra előtt a munkahelyen volt. Este csak csoportban, zárt kötelékben mehettünk a táborba, mert Végvári állandóan járta az utat és figyelte a századot. Az első hónapokban éjjelente, a bélhurut miatt nagy volt a jövés-menés a latrinára. Végvári egyszer megtiltotta a kijárást, és odaállította a barakk ajtajába fegyveresen az ügyeletes honvédet. Az emberek kénytelenek voltak csajkába és kulacsba végezni szükségüket. A bűz kibírhatatlan volt. Szerencsére ez az állapot nem tartott sokáig. A németek összevissza cserélgették a csoportokat, a csoportokban az embereket, és így a századköteléket nem lehetett megtartani. Lehet, hogy Végvári is kezdett beleunni, vagy talán figyelmeztetést kapott, végül is lassan meglazult ez a rabfegyelem.

Már az első napokban kiderült, hogy nem elég a mosdóvíz. Este gyorsan elfogyott a víz a fürdőbarakkban. Aki később érkezett, nem tisztálkodhatott. A németek megígérték újabb források feltárását. Hozzá is fogtak, de olyan lassan ment a munka, hogy még a tizennegyedik hónapban is sorban állással lehetett hozzájutni egy kevés vízhez.

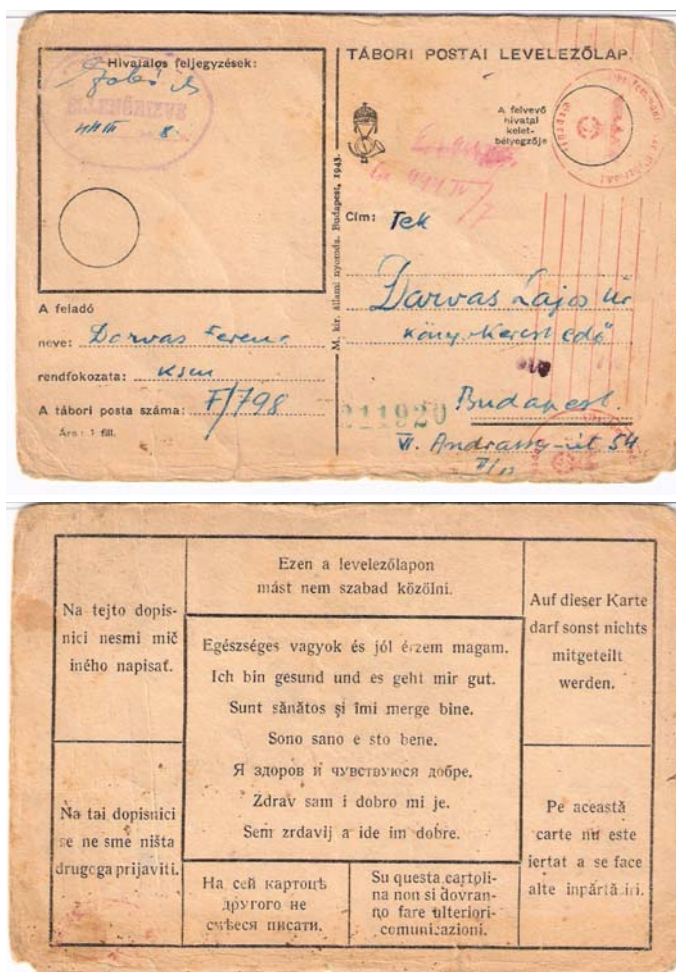
Az étel kevés volt, és tápértéke gyöngé. Amíg az étkeztetés a németek kezében volt, nem volt okunk panaszra. Rövidesen azonban a magyar G. H.¹⁷ vette át az élelmezés irányítását. Ezek azután ellopták a nyersanyag nagy részét, részben a magyar tiszt konyha és a keretlegénység konyhája részére, másrészt saját egyéni céljaikra. Az ellopott konzerveket átadták zsidó bizalmasaiknak, ezek meg eladták nekünk. Így a hazuról hozott pénz, óra, és más értéktárgy az ő zsebükbe vándorolt.

Mi úgy segítettünk magunkon, ahogyan lehetett. Ha a lágerben volt baj, a németeknek, ha a munkahelyen ért bennünket sérelem, a magyar parancsnokságnál tettünk panaszt. Ez célra is vezetett egy ideig. Balogh alezredes féltékenyen védte mind a saját, mind a magyar hadsereg önállóságát, s tiltakozott minden jogsértés ellen. Már az első hónapokban

¹⁷ G. H.: Gazdasági Hivatal. Az alakulatok ellátásáért felelős és az ellátást végző katonai szervezet. A Gazdasági Hivatal állományába tartozó katonákat géhásoknak nevezték.

előfordult, hogy egyes német mesterek verték a hozzá beosztott embereket. Egyszer Balogh alezredes egy ilyen verés miatt bevonultatta a Stollenbau minden munkását a lággerbe. A munkahelyre ügyeletes tisztet küldött ki, és ő maga is gyakran tett látogatást a munkahelyeken. A magyar parancsnokság ezekben az időkben elsősorban a saját szuverenitását védte és nem bennünket, mégis ez a magatartás kedvezően befolyásolta a mi helyzetünket is.

Az első időkben a posta sem működött rendesen, mivel nem volt önálló tábori számmunk. Leveleinket a német posta továbbította. Amikor pedig megkaptuk a tábori postaszámot¹⁸, az írást megtiltották, és csak szabályozott időközönként küldhettünk egy-egy előre nyomtatott szövegű tábori levelezőlapot.

¹⁸ Darvas Ferencnek, a hivatalos ellenőrzés szerint 1944. április 7-én kelt tábori levelezőlapján szereplő postaszám: F 798. A korábbi német postaszáma: Deutsche Feldpost: 45083/Ung.

Balogh alezredes a maga módján igyekezett igazságos lenni. Hogy igyekezetét milyen mértékben táplálta az emberiség vagy a magyar hadsereg önállóságának védelme, azt megállapítani nem lehetett. Tény az, hogy ottlétünk első vasárnapján minden századból bizalmiakat jelöltetett ki. Összehívta az egész zászlóalját és nagy beszédet tartott. Kijelentette, hogy a németek ígéreteikkel őt is félrevezették, és megígérte, mindent megtesz, hogy a megígért dolgokat megkapjuk. Ilyen gyűlést a későbbiekben több alkalommal is tartott, és felszólított bennünket, hogy mondjuk el panaszainkat. Panaszkodni azonban nem nagyon mertünk. A munkahelyen elkövetett vétséget szigorúan büntette, ilyenért két óra kikötés járt¹⁹. Igyekezett meggátolni a keretlegénység túlkapásait is, már amennyire ez lehetséges volt. Még a tiszteket is szigorúan fogta, nem is szerették őt ezért.

1943 augusztusában mesterünk szabadságra ment, és csoportomat áthelyezték a Werkbe egy építkezésre. Másodmagammal a betonvashajlításhoz kerültem, egy bánáti pallér, Palatinus Imre keze alá. Itt nagyon jó sorunk volt. A mester rendes ember volt, mi ketten pedig szinte függetlenek lettünk. Ketten külön, önállóan jártunk a munkába. Mindennap a városon jártunk keresztül, és elmentünk mindennap a piacra is. Emberekkel érintkezettünk, és amíg pénzünk volt, olcsó áron vásárolhattuk a jóízű gyümölcsöket. Sokszor voltam tanúja, amint a német katonák kimérették a gyümölcsöt a parasztasszonyokkal, és azután fizetés nélkül elvitték, vagy csak egyszerűen belemarkoltak a kosarakba. A városka tele volt német katonákkal, német feliratokkal, katonai otthonokkal, és a mozit is csak ők használhatták. Berendezkedtek otthonosan.

Nem sokkal a mi csoportunk után még két csoport érkezett Borba. A zsidó munkaszolgálatosok létszáma kb. 3000 fő lett. Ezeket már másik lágerekben helyezték el, a környező községekben.²⁰ A legnagyobb láger azonban a „Berlin láger” maradt. Az első két hónapban kialakult a láger mindennapi élete. A katonai fegyelem erősen meglazult. A keretlegénységgel csak munka után voltunk együtt, de akkorra már ők is ki voltak fáradva, mert időközben Balogh alezredes elrendelte részükre a mindennapi gyakorlatozást. Meglazultak a századkötelek is. A németek összevissza osztották el az embereket, ahogyan a feladatok megkívánták. A századok csak este voltak együtt a barakkban, de még akkor sem teljes létszámban, mert az éjszakások hiányoztak.

Lassanként nagyobb piac alakult ki a tábor mellett, mint a községi piac. Lehetett itt mindenfélét kapni. A falubeliek gyümölcsöt és süteményt hoztak, a mieink pedig ruhadarabjaikat árulták, amíg volt nekik ilyen. 1943 nyarán még tartott az otthonról hozott holmiból és pénzből. Már ezekben az első időkből is láttam olyanokat a lágerben, akik rongyokban jártak, annyira eladogatták mindenüket. Volt olyan, aki azért került ilyen helyzetbe, mert nem rendelkezett elég önfegyelemmel, mások meg hittek az akkor elter-

¹⁹ Kikötés: a magyar hadseregben használt büntetési mód: a munkaszolgálatost a két, összekötött kezénél fogva, hátulról, egy rúdon keresztül felhúzták 1×2 vagy 2×2 órára. A lábujjak érinthették a talajt, de a kínzás fokozása érdekében gyakran a testet magasabbra húzták, így a lábujjaik nem érintették a földet.

²⁰ 1943. augusztus elejéig érkeztek meg az összesen mintegy 3000 főt számláló munkaszolgálatos századok. Ezek a századok, két kivételtől eltekintve, valamennyien a „Berlin” táborba kerültek. A 108/81. és 108/84. század került a Bortól kb. 9 km-re északra lévő „München”, majd innen 1943 novemberében a még északabbra lévő „Voralberg” táborba.

jedt rémhíreknek, hogy csak három hónapig maradunk, és visznek bennünket haza, mivel a németek nem teljesítették ígéreteiket.

Pár vállalkozó szellemű ember kezdeményezésére kialakult egy csoport, amely vasárnaponként előadást rendezett. Volt közöttünk színész, énekes, irodalomban jártas ember, előadóművész, akik nivóssá tették ezeket az előadásokat. Eleinte a tisztek, az alezredes, sőt németek is megjelentek az előadásokon. Volt sok humoros szám is, melyben kifigurázták a ferde intézkedéseket. Amint azonban merészebb lett ez a humor, bevezették a cenzúrát. A napi munkaidő 10 óra volt. A munka utáni pihenő azonban nem volt zavartalan. Állandó volt a belmunka, amely tábor- és baraktakarítási munkából állott. Ezek a rendkívüli munkák sem haladtak, mert elég volt a napi tízórás nehéz munka. Ezért állandó belmunkásokat jelöltek ki. Közülünk azokat, akik gyöngék voltak a kinti munkára, és rajtuk kívül a harmadik csoporttal érkezett szektásokat. Ezek nem voltak zsidók, de azért kerültek ide, mert vallásuk értelmében nem voltak hajlandók fegyvert fogni. Mi nazarénusoknak neveztük őket.²¹ Egy teljes század volt belőlük, tőlünk teljesen elkülönítve volt a körletük. Jó viszonyt velük sohasem lehetett kialakítani. Velünk szemben gyűlölettel, vagy jó esetben közömbösen viselkedtek. Azt mondták: megérdemeljük a sorsunkat, mert bűnösök vagyunk.

A vasárnap pihenőnap volt. Lejártunk a völgybe a patak mellé mosdani, fürödni, mosni és heverészni a fűben. Az volt a fontos, hogy ne legyünk a lágerben, és elkerüljük a különböző zaklatást.

1943 őszén csoportomat áthelyezték a Stollenbauba. Ez egy alagút volt, amelynek el kellett volna vezetni a patak vizét régi medréből, – hogy milyen célból, azt nem sikerült megtudnom.²² Ezt az alagutat nem fejezhették be a németek. Szerencsések voltunk ezzel az áthelyezéssel, mert az alagútban nem szenvedtünk a téli hideg miatt. A munkaidő itt csak 8 óra volt, és három műszakban dolgoztunk. A beosztás hetenként változott. Különösen a délutános beosztást szerettük. Ilyenkor este 1/2 11 felé értünk a lágerbe. A későn érkezőknek a szakácsok nagyobb adag vacsorát hagytak, és a meghagyott étel sűrűbb is volt. Másnap délelőtt több volt a szabadidőnk is. Bajunk csak a tisztálkodással volt. A fűrógép keltette sűrű, finom por ellen semmilyen ruha sem védett, belepte arcunkat, testünket. Ez elviselhető lett volna, ha van elég víz, de ezzel állandó nehézségeink voltak. A Stollenbau nem volt olyan veszélyes munkahely, mint pl. a Tagebau. Ha robbantás után gondosan megtisztítottuk a falakat és a mennyezetet, nem történhetett baleset. Tudtommal ezen a munkahelyen egyetlen halálos baleset sem történt. A felügyelet is lazább volt, mint kint. Két mester volt, egy német és egy szerb. Ha jöttek, már messziről észrevettük őket, mert acetilén lámpájuk fényesebben égett, mint a mienk. A feladatunk volt a homlokfalon lyukakat fúrni a robbantáshoz, a robbantás után pedig elszállítani a törmeléket. Egy műszak alatt két robbantás is lehetséges lett volna, de a szabotázs itt is folyt. Mivel a mesterek

²¹ „Szektasok”, „jehovások” („jehova század”) vagy „nazarénusok” a korábban már említett Jehova Tanú, szombatista (reformadventista) és nazarénus munkaszolgálatosoknak a táborban használatos elnevezései voltak. A nevezett kiségyházak tagjaiból álló, 801-es különleges munkás (klgs.) század 1943. augusztus elején érkezett a harmadik csoporttal Borba.

²² A bányákba rendszeresen betört a nyugati irányból folyó Borska reka (Bori patak). A németek földalatti járatba akarták vezetni a gyakran megáradó patakot, hogy így biztosítsák a bánya zavartalan működését.

nem lehettek állandóan velünk, a fűrógép üresen járt. Ebbe a németeknek bele kellett nyugodniuk. Általában a munkaidő hatodik órája felé jött a szerb mester, aki egyben a robbantómester is volt. Elvégezte a robbantást, és mi megkezdtük a törmelék elszállítását.

Az ősz meghozta az első szökéseket is. Nevekre már nem emlékszem, de a megszököttek legtöbbször a visszacsatolt Felvidékről és Délvidékről való volt. Szigorú intézkedéseket vártunk, de a szökésekkel kapcsolatban kiadott parancsok meglepően enyhék voltak.

1943 őszén és telén viszonylagos jólét volt a lágerben. Egyesek annak is megtalálták a módját, hogy pénzt kaphassanak hazulról. Valószínűleg a hazautazó tisztek vagy honvédek segítségével. Megjött az engedély arra is, hogy otthonról csomagot küldhessenek. A csomagot egyszerre kellett feladniuk a hozzátartozóknak. Két ilyen lehetőség volt. Már az első csomag megérkeztek kiderült, hogy a csomagok egy részében pénzt és más értékes dolgot küldtek az otthoniak. A második csomagot már felbontva kaptuk meg, és ellopták belőle a jó téli ruhaneműt is. Ennek ellenére a csomagok fokozták kitartásunkat, és úgyahogy az elhasználódott ruhaneműt is sikerült felújítani. Szerencsére a tél sem volt hideg, de azért nemegyszer megtörtént, hogy a hegyi szél méteres hóval fújta be a barakkok ajtaját. Az óriási barakk átfűthetetlen volt. A barakk közepén levő két kis tűzhely csak arra volt jó, hogy ételt melegítsünk rajta, már aki odafért. A szabadidőt leginkább az ágyban töltöttük, mert ott nem fáztunk.

Ennek a télnek végén fordult rosszra a sorsunk, amely idáig rabság volt ugyan, de elviselhető volt. Balogh alezredest leváltották, és helyébe Marányi alezredest nevezték ki a munkaszolgálatos egységek parancsnokává.²³ Mi volt az oka a személycserének, nem tudom. Lehet, hogy a németek túl önállónak találták. Marányi Bort pokollá változtatta, és halálát okozta sok szerencsétlen embernek.

Megérkezését követő vasárnap gyűlésre vezényelték a századokat, és Marányi beszédet mondott. Gyalázkodó szavaira, melyben a hazaárulástól kezdve minden volt, már nem emlékszem, de a végén ezeket mondta: „A maguk piszkos fajtája okozta ezt a háborút, kevés a kilátás, hogy élve hazakerülhetnek.” Az ő megjelenése Borban, eddigi alávaló helyzetünket még lealázóbbá tette. Eddig mégis volt egy hely, ahol orvoslást remélhettünk sérelmeinkre, ti. Balogh alezredest. Ő kivizsgálta a panaszokat, orvosolni is próbálta. Marányinál ez megszűnt, ő teljesen átadta magát a németeknek. Beszédében tudunkra is adta, hogy hozzá panaszra nem mehetünk, a németek azt tehetnek velünk, amit akarnak. A keretlegénységnek kiadta a parancsot a legszigorúbb bánásmódra, és hivatalossá tette a testi fenyegetést, mégpedig olyan formában, hogy a honvédek, tisztetek és tisztek ott, akkor és úgy verhetik meg a munkaszolgálatosokat, ahogyan akarják.

Eddig minden század együtt lakott a századhoz tartozó honvédekkel. Ez most megszűnt. Külön barakkba költöztek, egy keret század alakult. Megszűntek a parancsnokaink lenni, ők őrszemélyzet lettek, mi pedig nyíltan rabok. Balogh alezredest parancsnoksága idején még bizonyos mértékig úgy érezhettük, hogy a magyar honvédséghez tartozunk, úgyahogy ránk is vonatkozik a szolgálati szabályzat, mint magyar állampolgárok, a magyar állam védelme alatt állunk. Most már tudtuk, hogy sehova sem tartozunk, teljesen és mindenkinek kiszolgáltatott rabok vagyunk. A honvédek ettől kezdve olyanok lettek, mint

²³ Balogh András alezredest 1944 januárjában váltotta fel Marányi Ede (anyja neve: Dörgő Katalin, Pétervárad, 1896. 10. 07 – Markdorf [Németország], 1985. 10. 20.) alezredest.

a veszett kutyák. Óvakodni kellett tőlük, kerülni kellett őket, és örülhettünk, ha nem rúgtak belénk.

A koszt rövidesen teljesen leromlott. Eddig ugyanis csak a tiszti konyha volt külön, a keretlegénység velünk étkezett. Marányi parancsára a honvédek is külön konyhát kaptak és külön étkeztek. A németek 10 naponként adták ki a nyersanyagot az egész magyar csoport részére, ezt pedig a magyar G. H. osztotta el a tiszti konyha, a keretlegénység és a munkaszolgálatosok részére. Mivel a tél végén egy hónapig a konyhára voltam beosztva, láttam az élelmiszerek elosztását. Az arányok ilyenek voltak: 4 zsák cukorból, 10 napra kettő a keretlegénységé (kb. 150 ember), kettő a mienk (több mint 2000 fő). Egy munkaszolgálatosnak egy étkezésre 2 dkg bárány vagy konzerv hús, nekik kb. fejenként 30 dkg marha-, borjú- vagy disznóhús. A németek, meg kell hagyni, ebben becsületesek voltak, a nyersanyagot tényleg a hadikoszt normái szerint adták ki. A főzéshez disznózsírt adtak, a reggelihez vaját vagy margarint, és ugyanezt a vacsorához is. Ezenfelül minden 10. napon külön adag vaj vagy margarin járt volna. A magyar G. H. ebből elvette a keretlegénység részére a disznózsír teljes mennyiségét, a munkaszolgálatosok ételéhez csak a vaj vagy margarin egy részét hagyta meg. A jobb minőségű ételeket teljesen ellopták: pl. ementáli sajt, vagy jobb minőségű konzerv.

Étrendünk a következőképpen alakult: reggeli: feketekávé vagy tea; ebédre levesszerű főzelék, amelyben nyomokban húsfoszlányok voltak; vacsorára híg leves. Vasárnaponként hideg vacsorát kaptunk, tíz fő egy 90 dkg-os húskonzervet. Ugyanezt a honvédek hárman, de legfeljebb négyen kapták. A honvédek akkor kaptak gyümölcsöt, amikor akartak, de a levestészta tetemes része is az ő konyhájuk részére jutott. A lisztet a németek rántás céljára adták. Ezt teljes egészében a keret konyhája kapta. A mi konyhánk részére egy „Bratlingspulver”²⁴ nevű anyagot hagyott meg a G. H., melyet darált hús készítésre kellett volna felhasználni, de mi ezt használtuk a leves és főzelék sűrítésére. Mivel ebből keveset adtak, kevés jutott az ételbe is. A pudíngporból sem kaptunk semmit.

Helyzetünket tovább rontotta egy szerencsétlen kimenetelű szökési kísérlet. Vagy 12 ember szökött meg együtt és egyszerre, de olyan szerencsétlen módon, hogy még a szökés napján elfogták őket, és másnap már bent is voltak a lágerben. Kettő kivételével, akiket előbb végeztek ki, belökték őket egy teljesen sötét krumpliverembe. Egy féleven keresztül szenvedtek itt a szerencsétlenek. Akkor a megmaradt tízet is agyonlőtték. Kezdetben minden éjjel felhozták őket a honvédek az ebédlő barakkba, és egész éjjel ki voltak kötve. Zsámolyt állítottak alájuk, azután kirúgták a zsámolyt úgy, hogy teljes testsúlyukkal a csuklójukon lógtak. Közben zuhogtak az ütések és a rúgások, és forgatták őket a kötélén. Aki elájult, azt leengedték, és amikor magához tért, újra kezdődött az egész. Nem tudom, hány héten át folyt ez így minden éjjel. Egy idő után, talán a keretlegények is beleuntak, hetenként egyszer vagy kétszer kínozták őket. Egy alkalommal valahová kísérték őket, akkor láttam meg, mi lett belőlük. Karjuk megnyúlt, csuklójuk sebes volt, össze voltak görnyedve és a bőrük sárga volt, mint a halottaké, szemük pedig hunyorgott a világosságban az állandó sötétség miatt; szakálluk megnőtt. Hónapok múlva engedélyezték részükre hetenként egyszer a fürdést és borotválkozást.

Marányi parancsára összeült a hadbíróóság. Elnöke egy hadbíró százados volt, nevére nem emlékezem. Két embert halálra ítélték, a többi tízet állítólag életfogytiglani börtönre.

²⁴ Bratlingspulver: szója alapú élelmiszer-kiegészítő.

Az elterjedt rémhírek szerint (ilyenek mindig voltak) Marányi mind a tizenkettőt agyon akarta lövetni. A viszonylag „enyhe” ítélet a hadbíró jóindulatának köszönhető.

A két ember kivégzését végig kellett néznünk.²⁵ Az ítéletet a lágér mellett két domb közötti hajlatban hajtották végre. Az egyik domb oldalán állottunk mi, a munkaszolgálatos századok, egy tömbben. Velünk szemben, a másik domb alján történt meg a kivégzés. A fölöttünk lévő dombon felénk szegezett géppuskákat állítottak fel, és fegyveres honvédek vettek bennünket körül. Pedig egyáltalán nem voltunk veszedelmesek. Talán a meghívott németeknek akarták mutatni bátorságukat. Oldalt állottak a tisztek és a meghívott németek, hölgyekkel és kutyáikkal. Csevegték és nevetgéltek, igen jó hangulatban voltak. Hosszas várakozás után megérkezett Marányi és a hadbíró, ők is elhelyezkedtek. Végre feltűnt a domboldalon, fegyveres honvédek között a két elítélt. A szokásos formások után a hadbíró elrendelte az ítélet végrehajtását. Az idősebbet egy ór kíséretében félreállították, a fiatalabbat, aki jobban meg volt törve, odakísérték a domb aljába, letérdeltették, szemét bekötötték. Ekkor négy fegyveres lépett elő: Végvári, Német²⁶ és Mácsai őrmesterek, és egy szakaszvezető, akinek a nevére már nem emlékszem. Egy magyar tiszt vezényelte a tüzet, a német vendégek pedig fényképeztek. Közben a másik elítélt, aki nem messze állott tőlem, bár háttal fordították, végignézte az egészet, és megjegyezte: „Ennyi az egész?” Ezután odavezették őt is. Sokkal keményebben tartotta magát, mint a másik. Szemét bekötötték, de még a lövések előtt elkiáltotta magát: „Éljen Magyarország!” – és vége lett neki is. Az elterjedt rémhírek szerint a négy kivégző önként jelentkezett. Ezt el is lehet hinni, mind a négy híres kegyetlenkedő volt. Már az előbb említettem, hogy a rémhírek szerint Marányi mind a tizenkettőt halálra akarta ítéltetni. Ezt az is bizonyítja, hogy a kivégzés előtt vagy tíz nappal, parancsot adott egy sírgödör ásására. Az ásáshoz minden este, munkaidő után szedték össze az embereket. Nekem szerencsém volt, elkerültem ezt. Akik ott voltak, azok mondták el, hogy a gödör nem kétszemélyes volt, hanem elfért volna bőven mind a tizenkettő. Az ásásnál honvédek voltak a felügyelők, akik felhasználták az alkalmat a kegyetlenkedésre, és egyáltalán nem titkolták el, hogy milyen célra készül a gödör. A többi tíz sem került el szerencsétlen sorsát, csak nekik még egy pár hónapig kellett kínlódnia, amíg rájuk került a sor.²⁷

A szökés eredményeképpen szögesdrótkerítéssel vették körül az egész lágert. Bár én azt hiszem, hogy ez szökés nélkül is bekövetkezett volna. A kerítést csak öt lépésnyire lehetett megközelíteni. Minden ruhadarabunkra, elöl és hátul egy 20 cm átmérőjű csillagot kellett ráfesteni sárga lakkfestékkel. A sárga karszalagot természetesen már régen viseltük. A lágert ezután csak a kapun keresztül lehetett elhagyni, ahol fegyveres őrség állott. Öröm lett munkára járni, mert a körülkerített lágérben kín lett az élet. A tábor körül megszűnt a piac. Igaz, hogy pénzünk a vásárlásra már alig volt, de a piacnak megvolt az a kellemessége is, hogy szabad emberekkel lehetett összejutni. A patakhöz sem járhattunk már le. Ennek hiányát csak tavasszal kezdtük igazán érezni, mert megnyitottak ugyan újabb forrásokat, de a vezetékes víz elsősorban a konyhára és ivásra kellett. Mosdásra a lágérben

²⁵ Reisset és Friedmann zsidó munkaszolgálatosok kivégzésére 1944 elején, más források szerint 1944 tavaszán került sor.

²⁶ Minden bizonnyal Németh honvédről van szó.

²⁷ A németek által, magyar közreműködéssel történt kivégzésükre 1944. szeptember 13-án került sor a Bor mellett lévő ún. négyes kilométerkő környékén lévő bori téglagyárban.

alig volt lehetőség. Egyszer egy héten, vasárnap, volt ugyan fürdő, de oda elsősorban a kazánfűtők, olajozók, mozdonyvezetők kerülhettek be, vagy más igen szennyező munkát végzők.

Megszűntek a vasárnapi előadások is, nem volt ehhez már kedve senkinek, de nem is engedélyezték volna.

Külön tortúra lett a lágerből ki- és bejárni. Az egy mesternél dolgozó emberek csak egy csoportban, egyszerre mehettek ki. Minden csoport élére kineveztek egy parancsnokot, és reggel, mikor elhagyták a lágert, a parancsnoknak szabályosan jelentkeznie kellett az őrnél, felmutatni a hivatalos kivonuló cédulát. Az őrség nagy része rosszindulatú volt, és mindenben hibát kerestek. Rossz volt a jelentkezés, szabálytalanul tisztelgett a parancsnok, rossz volt az elvonulás. Ezt annyiszor csináltatta újra az őr, ahányszor jólesett neki, olyan büntetést adott, amelyet akart. Reggel, munkába menet idején, keveset akadékoskodtak, erre parancsot is kaptak. A németek ugyanis nem tűrték a késést. Este, a visszatérésnél annál jobban játszottak kényükre-kedvükre. A lágerbe belépni csak a német mester által aláírt kivonuló cédulával lehetett, az egész csoportnak egyszerre. Mivel egy csoporton belül is több munkahelyen dolgoztak az emberek, és nem mindig végeztek egyszerre, nemegyszer előfordult, hogy egy csoport órák hosszat várt éhesen és fáradtan a kapu előtt a későbben jövőkre. Ha az őr rossz kedvében volt, vagy szórakoztatni akarta a szolgálaton kívüli honvédeket, mindenbe és mindenkibe belekötött. Gyakran volt motozás is, mert megtiltották a vásárlást. Akinél találtak 5 dkg lekvárt, amit a munkahelyén sikerült vásárolnia, azt bevitték az őrszobára, és félholtra verték.

Marányi megjelenése óta sorsunk csak annyival lett könnyebb, hogy nem laktunk már együtt a keretlegénységgel. Pihenő időben kevesebb lett a zaklatás, a barakkokba alig jöttek be, de útjukba kerülni nem volt ajánlatos. A láger útjai a sár miatt farácsokkal voltak fedve. Ha munkaszolgálatos került az útjukba, egyszerűen félrelökték, vagy félrerúgták a sárba. Ezért kerültük őket, mint a veszett kutyákat.

Ilyen körülmények között értük meg Borban 1944 tavaszát. Megérkezett a harmadik csomag is, de ezt már nem adták ki részünkre. Azt mondták, majd megőrzik, és megkapjuk, ha szükségünk lesz rá. Sőt Marányi elrendelte a bakancsok elkobzását is, mondván: kímélni kell azokat, hogy ne kopjanak. Faszandált vagy fatalpú bakancsokat osztottak ki. Ettől azok szenvedtek leginkább, akik a Tagebaun dolgoztak. Keserves kín volt mászkálni le meg fel a hegyre.

Engem még tavasz elején a konyhára osztottak be, nem tudom, miért. Úgy emlékszem, hogy cserélték ott az embereket. Egy hónapot töltöttem a konyhán, de ez bőven elegendő volt ahhoz, hogy megutáljam az egészet, és belelássak, mi folyik a G. H.-ban. A raktárosok, szabók, cipészek és más belső munkások a munkaszolgálatosok közül kerültek ki. Ezek közül kerültek ki a keretlegénység emberei, akiknek segítségével loptak és kereskedtek. Mindenképpen szerettem volna elkerülni a konyháról – és váratlanul megjött a jó alkalom. Parancs jött, hogy minden századtól ki kell cserélni két konyhai munkást fehér karszalagosra (keresztény vallású zsidó)²⁸. Én azonnal jelentkeztem, hogy munkára akarok menni. Úgy néztek rám, mint a bolondra.

²⁸ A zsidótörvények szerint zsidónak minősülő személy, aki nem a zsidó, hanem valamelyik keresztény egyház tagja volt (ún. „kikeresztelkedett” zsidó). A „kikeresztelkedett” zsidók fehér karszalagot, míg a nem „kikeresztelkedett” zsidók sárga karszalagot viseltek Borban.

A balul végződött szökés után egy ideig megszűntek a szökések. De március második felében megtudtuk, hogy a németek március 19-én megszállták Magyarországot, és még aznap és a következő napokon is, több embernek sikerült megszöknie. A szököttek között sok volt a visszacsatolt Felvidékről és a Kárpátaljáról való, mert az ő hazáért levelezőlapjaik válasz nélkül jöttek vissza. Szerencsére ez alkalommal senkit sem sikerült elfogniuk.

A konyhaszolgálat utáni új munkahelyem Bortól 4-5 km-re, egy Krivelj²⁹ nevű falucska melletti mészkőbányában volt. Eleinte vagy húszan jártunk ide dolgozni. Korán reggel indultunk el, jóval korábban, mint a többiek. Maga az út megérte a korai felkelést, megváltás volt a drótkerítés után. Mezőkőn, réteken, szántókon és erdőn mentünk keresztül, minden kíséret nélkül, teljesen szabadon. Ha velünk szemben parasztok jöttek, köszöntünk egymásnak, és erre az egy órára szabad, másokkal egyenrangú embereknek éreztük magunkat. Megszökni mégsem mertünk. Tudtuk, hogy a környéken nem partizánok, hanem csetnikek vannak.³⁰ Szökni tehát csak hozzájuk lehetett volna. Márpedig róluk olyan híreink voltak, hogy nincsenek rossz viszonyban a németekkel.

Munka után igyekeztünk minél később beérni a lágerbe. Útközben kipihentük magunkat és megmosdottunk. Mire mi késő este megérkeztünk, az őrség talán már beleunt az akadékoskodásba, talán már kiszórakozták magukat, tény, hogy nem szóltak hozzánk egy szót sem. A bányában, Kriveljben, rajtunk kívül románok dolgoztak, rendes bérmunkások. A bánya felügyelője egy szlovén volt. Három teraszon robbantották le a mészkövet. Ezt kellett összetörni kőtörő kalapáccsal, csillébe rakni és leönteni a továbbító akna nyílásába. Az aknából egy kötélpálya csillébe került a mészkő, a kötélpálya pedig Borba, az olvasztóba szállította a mészkövet. A szlovén felügyelő a román munkások teljesítményének a felét követelte tőlünk. A kőtörés nekünk szokatlan és nehéz munka volt, de a fél teljesítményt el tudtuk végezni. A németek azonban ezzel nem elégedtek meg. Egy német mestert küldtek a nyakunkra. Szigorúan megkövetelte tőlünk a románok teljesítményét, a napi 10 csille összetörését, elszállítását, páronként. A románok már délután három óra körül készen voltak, és úgy látszott, nem is nagyon erőltették meg magukat. Mi azonban nem, vagy kínkeservesen teljesítettük a normát, mert a munka, a kőtörés munkája szokatlan volt, nem ismertük a fortélyait, nem tudtuk szakszerűen megcsinálni kalapácsainkat, le is voltunk gyengülve, és mindezek felett rabok voltunk. Ha a teljesítmény kicsi volt, a német szitkozódott és fenyegetőzött, hogy feljelent bennünket, mert szabotálunk. Mégsem cseréltünk volna a többiekkel, mert a lágerben lakóknál szabadabbak voltunk. A németet rábeszéljük, intézze el, hogy kiköltözhessünk a kőbányába: ha nem lesz a napi kétszeri út, jobban fog menni a munka. Van ott egy üres barakk, abban el fogunk férni. A német ráállott, sikerült elintéznie, és mivel több emberre is szüksége volt, vagy nyolcvanán költöztünk ki Kriveljbe. A kiköltözés megváltás volt részünkre a láger után. Nem volt drótkerítés, nem voltak honvédek, és a koszt is jobb volt. Minden vasárnap bementünk a lágerbe és egy hétre felvételeztük a nyersanyagot. Sőt annyit kaptunk, amennyit akartunk, és ez nagyon jó cserecikk volt. Babot és más főzelékféléket kaptunk érte a parasztoktól.

Talán június lehetett, amikor két társunk, Zsilinszky és Spitzer megszökött. Én tudtam róla, hogy szökni fognak, mert hívtak engem. Én azonban haboztam, nem akartam a cset-

²⁹ Krivelj Bortól és egyben a „Berlin” tábortól északra lévő falu.

³⁰ Draža Mihajlović vezetése alatt lévő szerb szabadcsapat, amely a háború elején az emigráns kormányt támogatta és angolbarát volt, de 1942-től kezdve együttműködött a németekkel.

nikekhez kerülni, akikről egyre több hírt kaptunk, hogy együttműködnek a németekkel. Így azután nélkülem mentek el. A szökés után pár nappal a szlovén felügyelő meg a német mester elmondta nekünk, a románoktól hallották, hogy rátaláltak két felakasztott fiatalemberre, akiknek személyleírása ráillett Spitzerre és Zsilinszkyre. Állítólag a csetnikek akasztották fel őket. Mi ezt a mesét hazugságnak tartottuk, csak azért találták ki, hogy elijesszenek bennünket a szökéstől. Sajnos azonban erről a két emberről azóta sem hallottam semmit.

A szökés után egy szakaszvezetőt és egy őrzetőt küldtek ki hozzánk. Szerencsére a szelidebbek és nem az ügybuzgók közül kerültek ki, és mivel bőven megkapták a kosztjukat, örültek ők is, hogy nincsenek a többiek között, nincs parancsnokuk. Még így is, a két honvéd felügyelete alatt, sokkal szerencsésebbek voltunk, mint a lágerbeliek. Az esték csendben és békében teltek el. Fát, mezőt és erdőt, Szerbia magas hegyeit láttuk magunk körül. A szobák kicsik voltak, tisztán tudtuk őket tartani, volt bőven víz is, rendesen tisztálkodhattunk.

Még kora tavasszal, mikor a lágerben voltam, történt a szerencsétlen, Csillag³¹ nevű bajtársunk esete. Csillag kitűnő rajzoló volt, nem tudom, ki és hogyan fedezte fel ezt a tehetségét, de bejárt a tisztetekhez rajzolni, ez volt a munkája, nem volt más beosztása. Hogy miket rajzolt a tisztetek részére, azt sem tudom. Egyszer azonban elfogták egy feketén hazaküldött levelét. Ebben rajzban és írásban kigúnyolta a tiszteket, és Marányit, a parancsnokot is. Azt beszélték, hogy az előbbi parancsnoknak, Balognak volt egy szeretője, egy szerb leány, és Marányi a beosztással átvette őt is. Állítólag, többek között, erről is szólt az elfogott levél. Mikor a levél elfogása után Csillagot behozták a lágerbe, már akkor nem lehetett ráismerni, felismerhetetlenné volt verve. Először egy külön verembe zárták, rongyokba öltöztették, mint a többi foglyot. Később összezárták az első szökésből ki nem végzett 10 emberrel, és minden éjjel azokkal együtt vitték kikötésre és kínzásra.³²

1944 júniusának elején érkezett meg a negyedik csoport munkaszolgálatos Borba, mintegy 3000 ember.³³ Velük együtt Borban és a környező hegyekben 6000 körül mozgott az elszállásolt munkaszolgálatosok száma.³⁴ Ők, úgy látszik, már nagyon jól tudták, hogy hova jönnek, mert különösen sokan szöktek meg közülük. A szökések többsége sikerült, csak tíz embert fogtak el. Sorsuk a többiekkel együtt a krumpliverem, az éjszakai kikötés és kínzás lett. Esténként és vasárnaponként nemcsak a krumpliverembe zártak kerültek sorra, hanem azok is, akik ellen a munkahelyről feljelentés érkezett. Az elbánás hasonló volt: többször ismételt kétórás kikötés, súlyosbítva veréssel és kínzással.

A hangulat a Berlin lágerben egyre feszültebb és izgatottabb lett. Különösen attól kezdve, mióta mindennapos lett fölöttünk az amerikai bombázógépek vonulása. A növekvő türelmetlenséget, úgy látszik, észlelték a parancsnokságon is, mert összegyűjtötték

³¹ Csillag Albert (Budapest, 1917. 06. 08 – Bor, 1944. 09. 13.) rajzoló, grafikus, könyvillusztrátor.

³² Csillag Albertről lásd részletesebben: Csapody Tamás: A hiányzó negyedik oldal. Csillag Albert grafikus bori munkaszolgálatosa. Népszabadság, Melléklet, 2008. április 5., 6. oldal.

³³ A kizárólag zsidó munkaszolgálatosokból álló negyedik csoport végig vonattal utazva érkezett meg Borba.

³⁴ A negyedik csoportba érkező kényszermunkásokat a Bor és Zsagubica közötti út mellett lévő 6–8, és Laznica faluban lévő táborban helyezték el (külső táborok). Döntő többségükben a Bor-Kosztolac (Belgrád) közötti keskeny nyomtávú vasútvonal építésén dolgoztak.

a századokat és Marányi³⁵ mondott beszédet, ennek az volt a lényege, ne reménykedjünk, hogy hazamehetünk, és március 19-én a német megszállással az történt, aminek már régen meg kellett volna történnie. A front híreit azonban nem lehetett eltitkolni, és rengeteg a sorsunkkal kapcsolatos rémhír terjedt el. Tudtuk, hogy rövidesen változásoknak kell bekövetkezni, csak azt nem lehetett tudni, hogyan következnek be ezek a változások.

Szeptember 6-án Kriveljben nagy ünnepségek voltak, a parasztok nyíltan ünnepelték Péter király születésnapját.³⁶ Tőlük azt is megtudtuk, hogy az oroszok már Bulgáriában vannak. A bolgár határ pedig Kriveljtől 40–50 km-nél nem volt messzebb. Ezen a napon engem valamiért beküldtek a lágerbe, nem tudom már, miért. Ott megtudtam, hogy minden munkahelyen beszüntették a munkát. Mire visszaérkeztem Kriveljbe, már ott volt a bevonulási parancs. Összepakoltunk és szorongva indultunk be a lágerbe. Az volt az érzésünk, hogy ott mindannyiunkat összegyűjtenek és végeznek velünk. Egy társammal megbeszéltük, hogy bevonulás közben megszökünk. A csoport végére maradtunk, és amikor egy erdőn mentünk keresztül, megállottunk, mintha a hátizsákunkat igazítanánk. A terep is jó volt, erősen sötétedett is már, és úgy tudtuk, hogy mind a két honvéd a csapat elején menetelt. Már éppen el akartunk tűnni az erdőben, amikor valaki ránk szólt: „Hát maguk mire várnak?” Az egyik honvéd volt – hogyan került oda, nem tudom. Mi valamit mondtunk a hátizsákról, ő ránk ordított: siessünk a többiek után. A szerencsétlenségben az volt a szerencsénk, hogy nem jelentett föl bennünket. Menet közben vörös füstfelhők emelkedtek az égre, a fölgyújtott lágerek füstjét láttuk. Útközben találkoztunk is a felgyújtott lágerek lakóival. Ők is vonultak be a Berlin lágerbe.

Újra meg kellett szokni a Berlin lágert: a bezártságot, az állandó izgalmakat, a poloskák és legyek tömegét, a vízhiányt. Ezeken felül a létszám is megkettőződött, hiszen mind a 6000 embert a Borban lévő 3 lágerben zsúfolták össze.³⁷ Úgy látszik, volt olyan láger, ahol a parancsnok emberséges volt. Az egyik kihelyezett láger parancsnoka nem tette kötelezővé a bevonulást Borba. Ahogyan elbeszélték, vagy hatvanan meg is szöktek.³⁸

Valami 10 napot töltöttünk így bezárva, munka nélkül a lágerben. Hírforrásaink elapadtak, hiszen a legtöbb értesülést a munkahelyeken lehetett szerezni. Csak az a kevés ember járt még be a városba, akik a Werkben dolgoztak. A németek ugyanis leszerelték a gépeket, hogy Németországba szállíthassák, és ezek a még bejárók segítettek a csomagolásnál. Ők maradtak a hírhozók.

A koszt teljesen leromlott a zűrzavar, az utánpótlás megszűnte, és a megnövekedett létszám miatt. A kenyérfejadag lecsökkent, volt olyan nap, amikor nem kaptunk kenyeret. Valamelyik nap tudtukra adták, hogy rövidesen indulunk haza, Magyarországra. Belgrádig gyalog megyünk, onnan pedig vonaton. Mindenki lázasan készülődni kezdett. Volt, aki kis kocsit eskábált össze, amelyn majd szállítani fogja holmiját. Visszakaptuk az elkob-

³⁵ Marányi Ede alezredes életrajzát lásd: Csapody Tamás: *Átváltozások. Marányi Ede – avagy „Fehér Antal”* – bori táborparancsnok élete. *Népszabadság*, Hétvége, 2008. június 7., 6-7. oldal.

³⁶ I. Karadjordjevic Péter (Belgrád, 1844. 07. 01 – Belgrád, 1921. 08. 16.) az „egyesítő király”. Nincs arra adat, hogy a parasztok mit ünnepeltek Kriveljben.

³⁷ A három bori láger: „Berlin”, „Brünn” és „Süd” (Jug).

³⁸ A külső táborokból való bevonulás minden esetben kötelező volt és az végrehajtásra is került, szökések azonban nagy számban előfordultak.

zott bakancsokat, és akinek nagyon elrongyolódott a ruházata, annak némiképpen pótolták a ki nem osztott csomagokból.

Egy napon, ebéd után, parancsot kaptunk: mindenki menjen be a barakkba, és még az ablakon sem szabad kitekinteni. Annak a barakknak ablakai, amelyben én is laktam, éppen a krumpliveremre nyíltak. Felmásztam a felső ágyra és onnan leleskedtem ki, mindent nagyon jól láttam. Egy német teherautó állott meg a verem előtt, kiszállott belőle egy pár német katona, és egy fehér köpenyes, vöröskeresztes karszalagos, talán orvos lehetett. Kinyitották a verem ajtaját, a foglyok kijöttek, feltuszkolták őket a teherautóba és elhajtottak. 25 ember volt akkor a veremben. Húsz ember, akiket szökés közben elfogtak, hármán szökés gyanúja miatt, a rajzoló, és egy pedig, egy szerencsétlen, tévedés áldozata. Az egybegyűjtés utáni napokban ez a szegény ember a mosdóban állt, fürdeni akart, és a sorára várt. Bejött egy ember alsónadrágban a fürdőbe, őt félrelökte, szó nélkül, és be akart menni fürdeni. Ez hirtelen dühében pofonvágtá az alsónadrágost, akiről kiderült, hogy honvéd. Azokat a honvédeket, akik azelőtt nem voltak a századnál, nemigen ismertük, különösképpen alsónadrágban nem – meg nem is volt szokás, hogy a honvédek a mi fürdőbarakkunkba járjanak, volt a részükre külön fürdőhelyiség. Ezt a szegény bajtársunkat azonnal elvitték az őrszobára, félholtra verték, és belökték a krumpliverembe. A foglyok elszállítása azonnal elterjedt az egész lágerben, sejtettük, mi vár rájuk. Balsejtelmünk másnap be is igazolódott. Egy bajtársam, aki még kijárt a Werkbe csomagolni, beszélt olasz hadifoglyokkal, ezek elmondották, hogy ők temették el a 25 munkaszolgálatost, akiket a németek agyonlőttek.³⁹

1944. szeptember 16-án megjött az indulási parancs. Egy hétre való élelmiszert osztottak ki, mert ennyi idő alatt kellett számításuk szerint gyalog eljutnunk Belgrádba. Onnan majd vonattal utazunk tovább. Az egyheti adag két 40 dkg-os cipó, és egy 90 dkg-os húskonzerv volt fejenként. Este elkészítettük csomagjainkat. Szeptember 17-én, vasárnap hajnalban, még sötét volt, talán három óra lehetett, amikor megindult mintegy 3500 munkaszolgálatos, tele jó reménységgel, a messzi haza felé. A menet parancsnoka Pataki Ferenc főhadnagy⁴⁰ lett. Ő ment elől a tisztekkel, egy csoport honvéddel és két géppuskás lovaskocsival. Mi négyes sorokban meneteltünk, századonként. A menet végére voltak besorozva azok, akik kis kézikocsin vitték holmijukat. A menetet zárta az utóvéd, egy csoport honvéd géppuskás kocsikkal, Juhász Pál főhadnagy⁴¹ parancsnoksága alatt. Ő már előre fenyegetőzött: aki lemarad, azt agyonlővi. Már az indulási parancsban is figyelmeztettek bennünket arra a megállapodásra, amelyet a magyar és német parancsnokság a csetnikkel kötött. A csetnik egységek figyelemmel követik a menetet, és a lemaradókat felkoncolják.

³⁹ A korábban említettek szerint a bori, ún. négyes kilométerkő közelében lévő téglagyárnál végezték ki őket a németek, a magyar katonai keret közreműködésével, 1944. szeptember 13-án. Közülük 22 főt exhumáltak 1950. március 2-án. A nevük ismert. Végző nyughelyük a szabadkai zsidó temetőben található.

⁴⁰ Pataki Ferenc főhadnagy (anyja neve: Horváth Rozália, Szentés, 1913.–????).

⁴¹ Háborús bűncselekmények elkövetéséért Juhász Pál tartalékos főhadnagyot (anyja neve: Bugyi Anna, Földeák, 1906. 03. 02 – Budapest, 1947. 03. 18.) a népbíróság halálra ítélte és kivégezték. Perében (Nb. 4948/1946.) Darvas Ferencet tanúként hallgatták meg (Budapest, 1946. 10. 07.). Juhász Pál díszsírhelye a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található.

A menetelés jó hangulatban kezdődött, lépést tartottunk, sőt énekelünk is. Ez a jó hangulat egészen a délelőtti órákig tartott, amíg ki nem sütött teljes erejével a nap, és be nem kanyarodtunk a hegyek közé. Az út azonban mindig meredekebb lett, a nap mindig erősebben sütött, most már elmaradt a lépéstartás és megszűnt az ének. Hogy terhükön könnyítsenek, az emberek kezdték eldobálni ruhadarabjaikat. Pokrócok és kabátok repültek az út szélére. Volt azonban néhány ember, aki gyűjtötte, zsákba szedte az eldobált holmikat, már amit fel tudott szedni, de csodálatos módon cipelte tovább, saját holmijával együtt, a nehéz zsákat is. Az út mindig meredekebb és kanyargósabb lett, és voltak már lemaradók is. Itt-ott kukoricaföld is volt az út mellett. Beszaladtunk és kukoricát törtünk, evvel akartuk pótolni a kevés enniválót, amelyet az egyhetes útra kaptunk.

Elnéptelenedett légereket hagytunk magunk mögött, sok összelőve és felgyűjtva. A lágerekben autóroncok és rengeteg szerszám, talicskák, ásók, csákányok. A talicskákért nagy volt a tülekedés, egyesek azt gondolták, avval könnyebb vinni a hátizsákat. Pár kilométer után azonban már az út mellett lehetett látni a félre dobott nehéz talicskákat. Mellettünk ide-oda cirkáltak német páncélos járművek, megrakva katonákkal. Úgy tűnt, mintha az utat biztosítanák, csak azt nem tudtuk, ki ellen.

Az első napi út célja egy hegyi láger volt, Bortól kb. 30 km-re lehetett, nevére nem emlékezem. 30 km ilyen meredek utakon nehéz teljesítmény volt. A hosszú szerpentineken kilométerekre húzódott szét a menet. Az én századom az oszlop elején volt, és amikor mi egy hegy tetejére értünk, magunk alatt láttuk a szerpentineken messzire elnyúlva kígyózni az emberek hosszú sorát. Már alkonyodott, amikor egy erdei lágerhez értünk. Itt megálltunk és be kellett várni a lemaradókat. A sötétben indultunk tovább az ismeretlen messzeségben levő láger, aznapi célunk felé. Jeges szél kezdett fújni, és alig álltunk már a lábunkon a fáradtság és a hideg miatt. Menet közben elaludtunk, és ha nekiütköztünk az előttünk levőnek, abból tudtuk meg, hogy megállt a menet. Egymás után maradtak el mögöttünk az elhagyott lágerek. Talán 11 óra lehetett, amikor a sötétben hirtelen előtűnt egy csomó barakk körvonala. A menet megállott, ez volt az első nap végcélja.⁴² Át voltunk fázva a jeges szélről, s azt reméltük, hogy a barakkokban kapunk helyet. Ott azonban csak a honvédek és a nazarénusok, vagy ahogyan később neveztük őket, a jehovisták alhattak, a mi helyünk kint volt a szabad ég alatt. Magunkra terítettük, amink volt, összebújtunk. Keveset aludtunk, de valamennyire kipihentük magunkat.

A menetelés második vagy harmadik napján történt az út első halálesete. A szerpentineken egy nagy kanyarodójához értünk, és az a kisebb csoport, amelyben én is meneteltem, a földet keresztlé, hogy lerövidítsük az utat, átvágtuk a kanyarodót. Alighogy kiértünk az útra, egy lövés hallatszott. Hátranéztünk és egy embert láttunk az úton feküdni. Csak a csúfnevére emlékezem: Tripolisznak hívtuk. Azt beszélték, hogy egy Pál nevű zászlós⁴³ lőtte agyon, mert kukoricát szedett. Biztosan senki sem tudta, ki adta le a halálos lövést, de a közelében Pál tartózkodott, és ilyesmi fel is tételezhető arról az emberről.

A második napi alvóhely egy kisváros terén volt.⁴⁴ Itt váratlanul kiegészítették élelmiszerünket. Halkonzerveket, kétszersültet és más apróságot kaptunk. Azt hallottuk, hogy a visszavonuló németek hagyták el, mert nem volt elegendő szállítóeszközük. Az út első

⁴² A láger a „Heidenau” tábor, ahol Radnóti Miklós volt kényszermunkás.

⁴³ Az V/4. munkaszolgálatos századnál szolgáló Paál József zászlós.

⁴⁴ Zsagubica főtere. Zsagubica Bortól kb. 50 km-re északnyugatra lévő, Bor után az első város.

hetében még egyszer kaptunk utánpótlást, attól kezdve, míg én együtt voltam a csoporttal, három héten keresztül, semmit. Abból éltünk, amit az úton összeszedtünk, és amit a jószívű szerb lakosság dugva adni tudott.

Belgrádig hat napig tartott az út. A városok közül, amelyeken átvonultunk, Petrovac⁴⁵ és Pozsarevac⁴⁶ nevére emlékezem. Felejthetetlen pillanat volt, amikor a hegyekből kiérve egy nagyobb folyóhoz értünk. Talán a Morava volt. Itt végre megfürödhettünk, megtisztálkodhattunk. A Dunát emlékezetem szerint Szmederevo⁴⁷ környékén pillantottuk meg, és egy kora délután, a menetelés hatodik napján értünk Belgrád határába.

Hatnapos utunk során sok szerb falun mentünk keresztül. A szerbek jó szívét és irántunk való szívességét soha nem lehet elfelejteni. Ha ők nem segítenek rajtunk élelemmel, nemigen bírjuk az utat. A honvédek igyekeztek megakadályozni, és aki kilépett a sorból, puskatussal verték vissza. De a menetfegyelem felbomlott már a menetelés első napjában. A menetszlopok széthúzódtak, és a honvédek nem lehettek ott az oszlop minden pontján. Szerencsések voltak a visszacsatolt délvidéki területről valók, akik tudtak szerbül. A szerb lakosság sokat elbújtatott és megszőktetett közülük. Biztosan tudom, ekkor sikerült megszöknie egy újvidéki bajtársamnak, Lipkovits Pista hegedűművésznek is.

Szép emlékem maradt a Belgrád előtti útszakaszról. Barátommal, Barok Lacival, már egy pár napja a lemaradás taktikáját alkalmaztuk. Így volt ez azon a kora délutánon is, amikor elértük Belgrád határát. Ezen a részen szőlők, présházak és kis nyaralók voltak. Ketten letértünk egy mellékútra, és egy kis nyaralóhoz értünk, ahol egy szerb család tartózkodott. Én németül megkérdeztem, ihatunk-e vizet a kútból. A férfi is tört németiséggel válaszolt, hogy lehet. Míg mi vizet ittunk, a felesége sonkát, vaját, kenyeret készített nekünk. Amíg megettük, kérdezősködtek, honnan jövünk, kik vagyunk. Mi szerettük volna megkérni, hogy bújtasanak el bennünket, de nem mertük, tudtuk, hogy ha mi itt vagyunk, akkor még a németeknek is ott kell lenniük Belgrádban, és az rájuk nézve veszélyes. Sajnos ők sem ajánlották fel ezt a lehetőséget részünkre. Így azután elbúcsúztunk és továbbmentünk. Szép emlék maradt a kedves emberi beszélgetés.

Nemsokára utolértük a többieket. Az egész csoportnak meg kellett várnia az estét. Sötétedéskor indultunk meg Belgrád felé. Mielőtt beértünk volna a városba, német katonaság csatlakozott hozzánk, és végighúzódva a menetszlop mindkét oldalán meneteltek mellettünk. Talán vasárnap este lehetett, mert Belgrád utcáin sok volt a sétáló ember, akik megállva nézték a keserves menetet. Bennünket pedig szinte futva hajszoltak keresztül a városon, talán azért, hogy senkivel se válthassunk egy szót se, senki meg ne szökhessen. A kétségbeejtő, megállás nélküli rohanás több mint egy óra hosszát tartott, és még csak nem is sejtettük, mi a végcél. Zimonyba hajszoltak bennünket, valamilyen kiállítási terület lehetett, ahol megállottunk, az ott lévő épületek külsejéről gondolom, hogy az lehetett.⁴⁸ A fátadtságtól szinte lerogytunk a magas, poros fűbe, és ott el is aludtunk.

Két napig voltunk ezen a helyen. Kínos volt a bizonytalanság, mi fog történni velünk. A beígért vonat sehol sem volt. A harmadik nap hajnalán újra megindultunk Belgrád felé. Ugyanaz a szörnyű rohanás a városon keresztül, de most a Dunához. A híd romokban he-

⁴⁵ Petrovac: Zsagubicától 40 km-re északnyugatra lévő város.

⁴⁶ Pozsarevac: Petrovactól 38 km-re északnyugatra lévő város.

⁴⁷ Szmederevo (Szendrő) Belgrádtól 38 km-re délre, a Duna jobb partján lévő város.

⁴⁸ A zimonyi nemzetközi vásár elhagyott csarnokaiban helyezték el őket (szajmistei tábor).

vert. Nagykompon, német autók és tankok közé préselve keltünk át a Dunán a bánáti oldalra. Utunkat gyalog folytattuk tovább, és délutánra Pancsevara értünk. A vásártéren táboroztunk le. Amikor megállottunk, a lakosság körülállt bennünket és nézte, mit csinálunk. Egy honvéd, nem tudom miért, megütött valakit közülünk. Ekkor egy szerb fiatalember a körülállók közül, nekiugrott a fegyveres honvédnek, felháborodásában, amiért egy védtelen embert bántani merészelt. Társai fogták le és vitték el onnan.

Másnap, amikor továbbindultunk Pancsevoról, elkezdett esni az őszi eső. Utunk bánáti falvakon vitt keresztül. Az utcák mindenütt néptelenek voltak. A sarkokon fekete ruhás volksbundista katonák⁴⁹ álltak, senkit sem engedtek ki a sorból, sem az embereket a házakból. De a szerbek, életüket kockáztatva is, igyekeztek rajtunk segíteni. Ki-kiugrottak a kapun, és annak, éppen akít elértek, átnyújtottak egy-egy darab húst és kenyeret. A falukon itt is futva hajszoltak bennünket keresztül. Az éjszakai pihenés mindig szabadban volt, akár esett az eső, akár nem.

Másnap egy páran elhatároztuk, hogy lemaradunk, mert így könnyebben jutunk élelemhez, és azt gondoltuk, hogy így elkerüljük azt a kínkeserves futólépéses menetet a falvakon keresztül. Akkor még nem gondoltuk, hogy milyen veszélyes dolog a lemaradás. Mi 2–3 km-rel lemaradva mentünk a menet után. Ketten voltunk, Barok Laci és én. Mikor értünk egy falut, azt hittük, nem lesz már ott katonaság, de bizony ott állottak a volksbundisták. Szerencsénk volt, részben, mert nem lőttek ránk, és mert tényleg tudtunk szerezni ennivalót. De csak a szerbek adtak. A német lakosok bezárkóztak házaikba. Sohasem felejttem el, hogy mikor a falu végére értünk, egy idős ember szaladt felénk, valami volt a kabátja alá dugva. Mikor odaért hozzánk, egy nagy egész kenyeret nyomott a markomba, valamit mondott szerbül, és elszaladt. Biztosan mögöttünk is voltak lemaradók, mert időnként sűrű lövöldözés hallatszott hátulról. Az eső zuhogott, mi pedig siettünk a menetoszlop után. Este kivételesen, talán azért, mert egész nap zuhogott az eső, egy magtár padlására szállásoltak be bennünket. Úgy csurmovizesen feküdtünk bele a nagy halom búzába. Olyan volt ez, mint egy vizes borogatás, de legalább meleg volt.

A következő napokon már nem mertünk lemaradni. A lövöldözés mind sűrűbb lett. A szerbektől kapott ennivaló gyorsan elfogyott. Az utánpótlást a szántóföldről próbáltuk megszerezni, bár ez szigorúan tiltva volt. Kukoricát, tököt, félig rohadt dinnyét próbáltunk szerezni. Akik ezzel próbálkoztak, azokra lőttek. A háromnapos bánáti út alatt legalább 30 embert lőttek agyon a volksbundisták. Egy esetre különösen jól emlékszem. Egy I. századbeli ember, egy pihenő alkalmával szükségét végezte a szántóföld szélén. Közben parancs jött az indulásra, és ő sietve kezdett öltözködni, de egy német rálőtt. A lövés csak megsebesítette, és ő szegény orvosért kezdett kiáltozni. A sváb odalépett hozzá: „nesze orvos” – mondta –, és fejbe lőtte. Ezen a napon is voltak lemaradók. A mi századunkból dr. Kalmár Gábor és Lénárd Károly. Ettől a naptól fogva, többé nem láttam őket.

⁴⁹ Volksbundista katonák: a Volksbund, a német Népi Szövetség felfegyverzett sváb tagjai, más néven „volksdeutschok”. Nem kerül a visszaemlékezésben megemlítésre, de itt és a további szövegben minden bizonnyal a helyi sváb, népi-német „polgárőrségekről”, „rendfenntartó alakulatokról”, a Deutsche Mannschaft-ról (DM) van szó.

Minél jobban közeledtünk Titelhez⁵⁰, annál nagyobb volt a hajsza, annál nagyobb volt a lövöldözés. Közel voltam a menet végéhez, amikor elértük a titeli Duna hidat. Rohamlépésben hajtottak át bennünket rajta, közben hátul ropogtak a fegyverek és hallottam az ordítást: „Ugorj be, ugorj be a vízbe, mert lövök!” – Hogy beugrott-e valaki, nem tudom, de nagy volt hátul a kavargás és a lövöldözés. Sebesült több is volt, tőlünk a századból is volt egy. Bánáti útvonalunk nagyjából a következő volt: Pancsevo–Glogonj–Szeferkin–Opovo–Titel⁵¹.

Mikor végre átjutottunk a titeli hídon, úgy éreztük, itthon vagyunk, magyar földön vagyunk. Megkönnyebbültünk. De gyorsan ki kellett józanodni. Már a határőrök is barátságosan voltak. Nem kaptunk sem ellátást, sem rendes éjjeli szállást. Pajtákba, kocsiszínbe zsúfoltak bennünket, egymás hegyén-hátán ülve töltöttük el az éjszakát. Másnap Újvidék felé indultunk, estére értünk oda. Egy épülő gyárban kaptunk szállást. A kapukat szigorúan őrizték, de néhány újvidékinek mégis sikerült megszöknie. Két napot töltöttünk Újvidéken és ezalatt élelmezés nem volt. Átfeküdtük mind a két napot, mert így nem éreztük annyira az éhséget. Alig vártuk már az indulást, mert menet közben mindig hozzá lehetett jutni valamilyen élelemhez.

Harmadnap újra útnak indultunk a szabadkai műúton. Barok Lacival megint lemaradtunk a főcsapatól, élelmiszer-szerzés céljából. Este Szenttamásnál⁵² értük őket utol. A szabadban táboroztunk, és sokan készültek tüzet gyújtani. Valamilyen oknál fogva megtiltották a tűzgyújtást. Egy munkaszolgálatos nem engedelmeskedett elég gyorsan a parancsnak, odament hozzá egy honvéd és a helyszínen agyonlőtte. Másnap reggel megnéztem a halottat. Egészen közlőről lőtt a fejébe, mert a lövedék szétroncsolta a koponyáját. Másnap reggel Szenttamástól nem észak felé, hanem nyugat felé, a Ferencz-csatorna⁵³ partján folytattuk az utat. Ketten újra lemaradtunk, több falun mentünk keresztül, volt olyan is, ahol csángó telepesek laktak⁵⁴. Közben német autók robogtak el mellettünk, és az autók-ból löni kezdtek ránk. Mi az árokba hasaltunk, majd szökellve és futva értük el a főcsapatot. Akkor nem is tudtuk, hogy milyen veszedelmes dolog volt a lemaradás. Csak később hallottam – amikor a szabadulásom után véletlenül összeakadtam egy emberrel, aki a csángó faluban lakott – a faluban lezajlott tragédiáról. A következőket mesélte el ez az ember: a faluból elmenekültek a csángók, ő, mivel nem volt közülük való, a hűgával ott maradt és a postán átvette a telefon kezelését. Egy napon, abban az időben, amikor a mi csoportunk arra vonult, több munkaszolgálatos nyitott be hozzájuk, s enni kértek; a húga éppen húst sütött, adott hát mindegyiknek egy darab húst és egy darab kenyeret. Amikor a munkaszolgálatosok kiléptek az ajtón, németek mentek arra, akik az ott lévő munkaszol-

⁵⁰ 1944-ben Titelnél, azaz a Tiszánál húzódott a magyar–német (jugoszláv) határ. Bácska Magyarországhoz tartozott, míg a Bánát Németországhoz.

⁵¹ A Temes folyó bal partján lévő délbácskai faluk: Glogonj: Galagonyás; Szeferkin: Szekerény; Opovo: Opáva.

⁵² Szenttamás (Bácsszenttamás/Srbobran) Újvidéktől kb. 27 km-re északra lévő település.

⁵³ Ferenc (Ferenc József) csatorna: Duna–Tisza–Duna-csatorna.

⁵⁴ Bácska Magyarországhoz csatlós után, 1941. május–júniusban, a kitelepített dobrovoljácok (dél-szláv önkéntesek) helyére moldvai csángókat és bukovinai székely családokat, összesen mintegy 13 200 főt telepítettek le 14 bácskai községben, összesen 25 telephelyen (szálláson). A partizánok előretörése elől 1944 őszén elmenekültek és a mai Magyarország területén telepedtek le.

gálatosokat agyonlőtték. Az egyik azonban nem halt meg, csak megsebesült, és amikor a németek elmentek, bevitték a hűgával a szobába, az asztalra fektették és elkezdtek bekötni. Ekkor egy német tiszt nyitott be hozzájuk. Kérdezte: mit csinálnak, és amikor látta, hogy egy munkaszolgálatos fekszik ott, úgy, ahogyan ott feküdt, szó nélkül agyonlőtte. Ezek nem lehettek mások, mint a mi csoportunk lemaradói, akik még kettőnkél is jobban lemaradtak.

Estefelé értünk be Cservenkára.⁵⁵ Az utcákon autó oszlopok és a menekülő német lakosság szekerei álltak, vagy haladtak. Bennünket a téglagyár felé irányítottak.⁵⁶ Mikor bevonultunk a gyár területére, hallottam, amikor az egyik tiszt odaszólt a napos tisztnek: holnap reggel nyolckor indulunk. A gyár területén szerteszét szóródva helyezkedtünk el. Egy nagy csoport valamiféle padlásra vonult fel, mi többiek a téglák között és disznóól-szerű alkotmányok között húzódtunk meg. Másnap reggel, október 6-án pénteken, már jó késő volt, amikor felébredtem. Csodálkoztam, miért nem indultunk el 8 órakor. Akkor mondták a többiek, hogy mindenütt német őrk vannak, a honvédeket sehol sem lehet látni. Mindenkin látszott a félelem, sejtettük, hogy szörnyű dolgok fognak következni, de magunknak sem mertük nyíltan bevallani. Végre jött egy csoport honvéd, a csomagjaikért jöttek, melyeket zsidókkal cipeltettek kis kézikocsikon. A honvédektől próbáltunk érdeklődni, hogy mi lesz velünk, de kitérő válaszokat adtak. Nem sokkal ezután egy pár fekete ruhás SS-katona érkezett a táborba. Környékbeli svábok lehettek, mert magyarul is tudtak. Egyik egy nőt is hozott magával, úgy látszik szép látványosságnak szánt bennünket. Látható utálattal lépegettek közöttünk, majd valószínűleg valamelyik parancsot adhatott a borotválkozásra, mert egyszerre elterjedt ez a parancs, és mindenki borotválkozni kezdett.

A délelőtti folyamán egy Barla Szabó nevű szakaszvezető⁵⁷ egy tepsiben sült disznóhúst hozott be a téglagyárba és árusítani kezdte közöttünk. Egy kisebb szelet ára 10, egy nagyobbé pedig 20 pengő volt. Ő biztosan tudta már, mi készül, és ki akarta húzni belőlünk azt a pénzt, amit a szabadulás pillanatára tartalékoltunk. Nekem is volt 10 pengőm, de olyan undort kaptam ettől az aljas rablástól, hogy nem voltam képes vásárolni tőle. Nem sokkal később egy Tálás nevű hadapród⁵⁸ jött be, ő is a csomagjait kereste. Akik ismerték, kérdésekkel rohanták meg. Azzal biztatta őket, hogy munkára visznek bennünket. Később az a hír terjedt el, hogy gyülekezzenek a fehér karszalagosok. Barok Lacival közéljük álltunk, gondoltuk, munkára mehetünk, de megszabadulunk ettől a kínzó bizonytalanságtól. De nem történt semmi, biztosan álhír volt. Amint ott ültünk a fehér karszalagosokkal, valaki jajgatni kezdett, amint verték kegyetlenül. Egy falusitól kenyeret akart átvenni, de egy

⁵⁵ Cservenka (Crvenka) Szenttamás és Zombor között félúton elhelyezkedő település. A bori munkaszolgálatosok gyalogmenete, Radnóti Miklóssal együtt, 1944. október 6-án ért Cservenkára.

⁵⁶ Glässer-Rauch-Welker téglagyár.

⁵⁷ Barla Szabó Zoltán/Szabó Imre Zoltán szakaszvezetőt (anyja neve: Nagy Mária, Miskolc, 1916. 02. 19 – ?) jugoszláv és különböző magyar népbíróságok különböző hosszúságú börtönbüntetésekre ítélték háborús bűncselekmények elkövetéséért.

⁵⁸ Tálás András hadapródmester (anyja neve: Konrád Anna, Demecser, 1915. 01. 04 – Budapest, 1947. 02. 27.). Népbíróság ítélet nyomán kivégezték. Dízsírhelye 1994-től a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található. A kivégzett bori keret katonáiról részletesebben lásd: Csapody Tamás: Felmagasztosult keretlegények. Népszabadság, Hétféje, 2007. november 24. 2-3. oldal.

honvéd észrevette, és ütlegetni kezdte. Később odajött hozzánk, a feje a felismerhetetlenségig eltorzult az ütésektől.

Talán dél lehetett, amikor németek érkeztek és sorakozóra adtak parancsot. A századbeosztások megszűntek, úgy, ahogy jöttünk a gyülekezőhelyre, összekeveredve, kellett sorakozni. Ez bizony rossz jel volt. Elvittek egy csomó embert, majd később megint visszajöttek, s megint ugyanannyinak kellett elvonulni. Hányan lehettek, nem tudom, hová tűntek, nem tudom.⁵⁹

Eljött az este, se étkezés, se munka. Másnap elvittek vagy 100 embert munkára, állítólag lőszerszállítás céljából. Később a jehovistákat vonultatták el.⁶⁰ Indulás előtt leszámolták őket, egy fővel többen voltak. Először hallgattak, de végül is kiadták azt a munkaszolgálatost, aki középük állt.⁶¹ A Tálás nevű hadapród kezdte verni a szerencsétlent, állítólag agyon is lőtte. Az bizonyos, hogy meghalt az az ember.⁶²

Este 6 óra felé, már sötét volt, sorakozóra kaptunk parancsot, tízes sorokba kellett fellállani, hátizsák nélkül. Megindultak a találgatások. Valaki azt mondta, azért kell a tízes sor, mert tizedelni akarnak; közben előlről valami csörgést hallottunk, erre is kész a magyarázat, biztosan konzervet osztanak, 10 fő kap egy konzervet. Nem tudom mióta álltunk már ott, amikor 50 erős embert kerestek munkára. Először jelentkezni akartam, a melletttem álló Barok Lacit biztattam, hogy jelentkezünk. Úgy gondoltam, kijutni ebből a bezártságból hasznos lehet, talán a sötétben és zűrzavarban meg is lehet szökni. Ő azonban lebeszélte. Azzal érvelt, hogy ezektől a fasisztáktól minden kitelik, hátha hazudnak, nem is munkára visznek, biztonságosabb a nagyobb tömegben. Így hát hallgatva rá, maradtam. Viharlámpával sisakos német katonák mentek el mellettünk, és megengedték, hogy leüljünk. Nem tudom, mennyi idő telhetett el, amikor megengedték, hogy lefeküdjünk. Nyugtalanok voltunk, alig aludtunk. Talán éjfél lehetett, amikor nagy zajt, kiabálást hallottunk a téglagyár másik oldaláról, a németek ordítottak. Mi még vártunk, nem keltünk fel. Átmeneti csönd után hallottuk, hogy jönnek felénk a németek, embereket hajszolnak maguk előtt. Fölugrottunk mi is, akkor már egy csomó ember futkosott összevissza, senki sem tudta mit csináljon. Az SS-ek nem adtak semmilyen utasítást, puskatussal terelték a tömeget. Mikor az egyik SS hozzánk ért, magyarul szólt, hogy a hátizsákot hagyjuk a helyén. Valaki, pár lépésre tőlem, mindenáron fel akarta venni a csomagját. Amikor a második felszólításra sem engedelmeskedett, a német agyonlőtte. Gyorsan hat embert kért, aki elviszi a halottat. Először senki sem engedelmeskedett, csak amikor lövöldözéssel fenyegetőzött, léptek ki hatan. Azután kezdődött újra a terelés a puskatussal. Akkor értettem meg, milyen érzése lehet az állatnak, amikor a nyáját kutyával és ostorral irányítják. Ha bal felé hajtottak bennünket, a jobboldalt állókat ütötték puskatussal, ha jobb felé, akkor a bal-

⁵⁹ A németek két 500 fős csoportot állítottak össze és halálmenetben, közülük sokakat meggyilkolva hajtották őket Zombor felé. Az egyik csoportban volt Radnóti Miklós, aki csoportjával Mohácsig, míg a másik csoport Bajáig gyalogolt.

⁶⁰ A Jehova Tanúkat a cservenkai téglagyár egyik szárítójának padlására zárták be és október 8-án reggel hajtották őket Zombor felé. A létszámenőrzésre október 7-én este került sor.

⁶¹ Más források szerint miután Tálás András felfedezte az illetőt, az futásnak eredt, de sikerült elfognia.

⁶² A Tálás András által meggyilkolt zsidó munkaszolgálatos a felvidéki vagy kárpátaljai Jakobovits Hermann volt.

oldaliakat. Akik a tömeg szélén voltak, a veréstől való félelmükben lökték a többieket. Így, egymást tiporva tereltek bennünket egy óriási téglaegető kemence belsejébe. Közben lövöldöztek is. Valaki jajgatni kezdett, hogy meglőtték a lábát. Én közel állottam a kemence ajtajához. Egyszerre kiabálás hallatszott, mindenki kifelé, de ugyanakkor egy csomó ember nyomakodott be az ajtón, a kemence belseje felé. Nem lehetett tudni, mit is kell csinálni. Végre kiment egy csomó ember. Én még haboztam, mit is tegyek. Végül úgy gondoltam, kimegyek, jobb lesz a szabadban, mint egy kemence belsejében. Mikor kiugrottam, egészen egyedül állottam kint, tőlem pár lépésre három német. Én futni kezdtem, ők pedig lőttek utánam, hallottam és éreztem a lövedékek sivítását. A kemence sarkánál megállottam, nem tudtam, merre forduljak. Ekkor észrevettem, hogy előttem a földön, egy térségen ül egy csomó ember, gyorsan én is odaültem közéjük.

Amikor egy kicsit magamhoz tértem és szétnéztem, láttam, hogy előttünk nem messze van a téglagyár kapuja, és mindenhol SS-őrök állanak. Az egyik parancsot adott, hogy mindenki feküdjön le és aludjon. Szorosan egymás mellett ülve, egymásra borultunk. Beszélni tilos volt, de a suttogást nem lehetett megakadályozni. Egy SS-katona, akit a többiek „Német”-nek szólítottak, elkezdte összeszedni az órákat. Azt gondoltuk, talán ez javít a helyzeten. Nekem azonban nem volt óráim, így nem is adtam oda semmit. Míg ez folyt, megjelent a Barla Szabó nevű szakaszvezető, aki előző nap a húst árulta, és kezdte összeszedni a jegygyűrűket és más arany holmit. A pénztárcámban volt két kis, nem sokat érő arany fülbevaló, amit az első csomagban kaptam, ott volt elrejtve egy ruhakaféban. A húgomé volt, soha nem volt szívem eladni. Most elővettem és eldobtam, ne legyen soha senkié. Sok értéket nem tudott már összeszedni Barla Szabó, kifogytunk már mindemből.

Alighogy befejeződött ez a gyűjtés, jobb oldalról, ahol a gyártelep téglakerítése húzódtott, elkezdtek kattogni a géppisztolyok és puskák. Most már semmi kétség nem volt afelől, mivégre vagyunk mi itt összegyűjtve. Egy idő után abbamaradt a lövöldözés, majd kézigránatok robbantak, végül egészen csönd lett. Valószínűleg még az este „munkára” vitt 50 embert lőtték akkor agyon.

Négy SS-katona jött és 20 jelentkezőt kért. Én eléggé a csoport elején ültem. Tudtuk, miért kell a 20 ember, és először senki sem mozdult. Engem olyan érzés fogott el, senkitől sem várhatom, hogy helyettem jelentkeznek, és fölálltam, és fölállott a többi 19 is. 5 négyes sorba kellett sorakozni: elől, hátul, jobbra és balra egy-egy, összesen 4 SS-katona kísért bennünket. Hátranéztem, van-e ismerős közöttünk. Egy volt, Kohlnak hívták, segéd volt a körúton, egy rövidáruüzletben. Felesége és kislánya volt. Ő is megismert és rám mosolygott. Amikor a kapun kiléptünk, az utcán jobb felé, az előbbi lövöldözés irányába fordultunk. Bennem még mindig nem halt ki a remény és az életösztön, és elhatároztam, mindent pontosan megfigyelek, hátha valahogyan meg lehet szabadulni. Egy fával szegélyezett utcán meneteltünk, balra tőlünk volt a vasútállomás és a vasúti sínek, jobboldalt húzódtott a téglagyár magas kerítése. Nem sokat meneteltünk, amikor jobb felé befordultunk a téglagyár másik kapuján, újra a gyár területére.

A kapunál megálltunk. Bal felé hosszú fészerek látszottak, előttem pedig valamilyen emelkedés, a mögött pedig, a lövések fényében, egy levágott domboldal tűnt föl. Úgy tetszett a sötétben, mintha valami fal előtt álltak volna az emberek. Sem sírás, sem könyörgés nem hallatszott, csak egyszer kiáltotta valaki: „Gyere Béla, haljunk meg együtt”. Amint a szemem hozzászokott a sötétséghez, akkor vettem észre, hogy amit én emelkedésnek

láttam először, az egy árok hosszan elnyúló széle. A terep bal felé hirtelen lejtett, és valószínűnek látszott, hogy ott az árok nyitott. Az árok szélével párhuzamosan, rajvonalban álltak az SS-ek, egymástól 5-6 méternyire, és akit eléjük küldtek, azokat agyonlőtték, bele az árokba. Azt is észrevettem, hogy a levágott domboldal, bal felé, félkörben húzódik.

Rövid várakozás után odajött hozzánk egy német, és kettesével az SS-ek elé parancsolt bennünket. Egy sovány télkabátos emberrel az árok nyitott széle felé húzódtam. A sírgödör szélén két hulla feküdt. A német intett, dobjuk be őket. Nagy nehezen cipeltük oda a holttesteket, és legurítottuk az árok oldalán. Még fel sem egyenesedtem, amikor közvetlen mögöttem, gyors egymásutánban két lövés dördült el. Hirtelen fölegyenesedtem és szembefordultam a mögöttem 6-8 méterre álló némettel. De éreztem, hogy tehetetlen vagyok és visszafordultam az árok felé. A télkabátos munkaszolgálatos már sehol sem volt. A fordulat pillanatában újra lövés dördült, és hallottam a lövedéket a fülem mellett fityülni. Ekkor magamhoz tértem, éreztem, hogy ki kell használnom az alkalmat, és szinte kényszerítettem magam, és beledőltem az árokba. A hasamra fordultam és fejemet oda-támasztottam a gödör falához. Alatta hullák feküdtek. Olyan érzésem volt, mintha megsebesültem volna, de semmilyen fájdalmat nem éreztem. Közben arra is gondoltam, mi lesz, ha betemetik az árkot. Sok időm nem volt a gondolkodásra, mert hirtelen egy test zuhant rám. Azután még több is, talán kettő vagy három, úgy, hogy deréktól felfelé teljesen eltakartak. Azután géppisztoly-sorozatot hallottam és kézigránátok robbanását. Lassan minden elcsöndesedett, de mozogni nem mertem, csak néha-néha próbáltam lazítani a rajtam fekvő testek nyomásán. Úgy látszik, sokan nem kaptak halálos sebet, mert egyre erősebb lett a nyögés és jajgatás. Sejtettem, hogy a németek most nem lehetnek a közelben. Mozogni erősebben még mindig nem mertem. A rajtam fekvő testek közötti réseken mind több fény hatolt be hozzám, tudtam, hogy itt a reggel. Ezután egyik pillanatról a másikra megszűntek a nyögések, és már lépteket lehetett hallani a gödörben. Csak itt-ott hallatszott egy-egy nyögés, gondolom, a súlyos sebesültek voltak, akik már semmivel sem törődtek. A németek jöttek le a gödörbe, és a még élőket lövöldözték agyon. Háromszor ismétlődött meg ez a szörnyű ellenőrzés. Hallottam, amint valaki kérte, hogy végezzenek vele. Nem messze tőlem hörgött valaki. Közeledtek hozzá a léptek, csattant a puska závarzata és hallatszott a lövés. Az ellenőrzések során volt olyan pillanat, amikor úgy éreztem, jobb volna bevégezni mindent. De ez csak egy pillanattig tartott. Elhatároztam, hogy az utolsó lehetőséget is megkísérlem a szabadulásra.

Később, amikor újra erősödött a nyögés és jajgatás, s biztos voltam benne, hogy eltávoztak az SS-ek, elhatároztam, hogy kiszabadítom magam, nincs már vesztenivalóm. Egy erősen rántottam magamon és szabad voltam, de a biztonság okáért egy pár percig még fekvé maradtam. Azután szétnéztem. Tőlem bal felé, amerre az árok vége zárt volt, a halottak szép rendben egymás mellé voltak fektetve, de azután egymás hegyén-hátán, összevissza, egymásra halmozva heverték a holttestek. Azután jobbra néztem, és az árok tényleg nyitott volt, úgy, ahogyan azt az éjjel megállapítottam. A látvány szörnyű volt, de erőt kellett venni magamon, mert habozásra nem volt idő. Elkezdtem kúszni az árok nyitott vége felé. Még ketten kúsztak kifelé. Az egyik századbéli bajtársam, az újvidéki Potteszmann Vilmos⁶³ volt, a másikat nem ismertem. Potteszmannak a könyökén volt kisebb

⁶³ Potteszmann (Potesman/Potasman) Vilmos (anyja neve: Rothschild Lujza, Szabadka, 1920. 12. 03.–) erdőmérnök, mérnök. A Darvas Ferenc által elmondottakkal megegyező visszaemlékezése

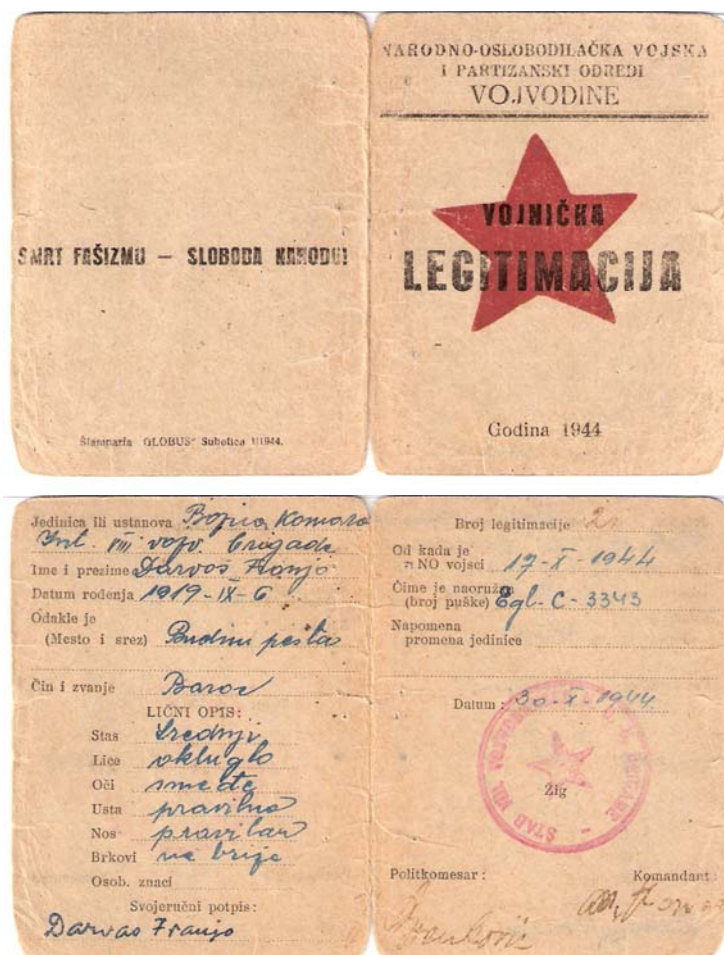
sebesülése, de a karját jól tudta mozgatni. Odaértünk a gödör nyitott végéhez. Lelapultunk a magas fűben és hallottuk, hogy még egy negyedik ember is kúszik kifelé. Tovább kúszunk még egy kicsit, és pár ugrással bent voltunk az éjjel megfigyelt fészerek között. A fészerek párhuzamos sorokban állottak egymás után. A harmadik sorban cserépszáritó tetők voltak egymásnak támasztva, és olyanok voltak így, mint a kémények, magasságuk több mint két méter volt. Gyorsan felmásztam a fészerek gerendáin és beugrottam az egyikbe, és ugyanoda mellém, Potteszmann is bemászott. A harmadik társunk a mellettünk lévő kéménybe bújott be. Alig egy pár perc múlt, alig helyezkedtünk el, amikor futó lábak dobogása és kiáltozás hallatszott: „Erre mentek, itt voltak!” – Mi megmerevedtünk, nem is lélegzettünk. Elrohantak mellettünk⁶⁴, azután valaki elkiáltotta: „Itt van, itt van!” – Két lövés után csönd lett, de az üldözők egyike végigment minden fészersoron, és a puskatussal megkopogtatta mindegyik csőszérű alkotmányt. Ellépett a mienk előtt is, rávert a puskatussal, és továbbment. Csöndes lett minden, és utána az egész nap folyamán nyugtunkat hagyták. A világosban sehová se mehettünk, de elhatároztuk, hogy amint bealkonyodik, tovább kell mennünk. Az volt a fontos, hogy addig senki fel ne fedezze búvóhelyünket. A mellettünk rejtőző bajtársunk meg volt sebesülve, és úgy látszik, sebláza lehetett, mert folyton elaludt és hangosan hortyogott. Ezért állandóan résen kellett lennem, és amint meghallottam a hortyogást, egy fadarabbal nyúltam át hozzá és felébresztettem. A csönd nagy volt és mozdulatlanul kellett várunk az estét. Egy idő után újra lépések és kiáltozások hallatszottak; – valaki könyörgött: „Hadapród úr, nem csináltam semmit!” Szitkozódottak, majd egy lövés csattant.⁶⁵ Megint csak a nagy csönd vett körül bennünket, azután gyerekhangok hallatszottak. Tőlük talán még jobban féltem: ha játék közben ránk találnak, beárulnak bennünket. De szerencsénk volt. És végre esteledni kezdett. A teljes sötétséget vártuk. Egyszer csak a távolból felhangzott a németek éneke. Ha ezek elmentek, és már be is sötétedett, nem volt mire várunk tovább. Gyorsan lehúztam a bakancsom, hogy ne üssek zajt, kimásztam a rejtékhelyről és előrekúsztam a kerítés felé. Potteszmann nehezen mozgott, mert előző nap ellökte egy német autót és sántított az egyik lábára. Ezért visszamentem érte. Mire visszaértem, már neki is sikerült kimászni. A harmadik társunk nem akart velünk jönni, hiába kértük, ő ott maradt. Vagy hat fészersoron mentünk keresztül, amikor elértük az éjjel látott domboldalt. Felsegítettem a dombtetőre Potteszmann is. Itt átmásztunk a gyár kerítésén és egy szőlőbe jutottunk. Jobbra bizonytalan volt a terep, fák és bokrok! Előttünk pedig egy prэшáz volt. Tudtam, hogy tőlünk balra kell lenni az utcának és a vasúti síneknek, tehát oda kell kijutnunk. Balra fordultam tehát,

megjelent: Potteszmann Vilmos: A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes gazzettei Jugoszláviában. Ötödik rész. Bácska és Baranya. A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Zsidó Hitközségi Szövetségének kiadása. (Kézirat) Belgrád, 1952. 78–79. oldal. Budapesti Zsidó Levéltár, XX-G 85.32. Az izraeli Naharian élő Potasman Vilmos mindezt személyes találkozásunk alkalmával megerősítette (Naharia, 2008. október 17.).

⁶⁴ A Tálás András népbírói perében (Nb. 3281/1945.) Darvas Ferencet tanúként hallgatták meg (Budapest, 1946. 10. 07.). Az itt elmondottak szerint, a hátramaradt magyar osztag tagjai: Tálás András hadapródörmmester, Barla-Szabó szakaszvezető, Molnár István és Surányi János honvédek és mások voltak.

⁶⁵ A Tálás András népbírói perében (Nb. 3281/1945.) Darvas Ferencet tanúként hallgatták meg (Budapest, 1946. 11. 30.). Az itt elmondottak szerint a hadapródörmmester Tálás András volt.

de Potteszmann meg akart állani szőlőt enni. Én azonban nem engedtem. Tovább húztam a kerítés felé. Átmásztam, és őt is átsegítettem. Az utca szerencsére néptelen volt. Jobb felé fordultam, és a kerítés mellett kifelé indultunk a faluból. Sem az utca, sem a kerítés nem volt hosszú. Ahogy mindkettő véget ért, jobbra megint előttünk volt az erdővel borított domb. A domb közepén egy mély út látszott. Rátértünk erre, átvágtunk a dombon, és végre előttünk voltak a szántóföldek. Az utat is elhagyva északkeletnek tartottunk. Most kezdtem elhinni, hogy megszabadultunk.⁶⁶

⁶⁶ A cservenkai téglagyárban 1944. október 7-én éjjel mintegy 680–1000 magyar, bori zsidó munkaszolgálatost végeztek ki német katonák, magyar katonák közreműködésével. A kivégzetteket két alkalommal exhumálták: 1944 októberében és 1957. november 4–5-én. Mintegy 700 kivégzett munkaszolgálatos földi maradványait a zombori zsidó temetőbe helyezték végső nyugalomba, és közös síremléküket 1964. április 14-én avatták fel. A cservenkai téglagyár mai, bejárati épületének falán szerb és magyar nyelvű tábla emlékezik a mészárlásra.